

LA TRADUCCIÓ CATALANA ANÒNIMA DE LES HISTÒRIES ROMANES I - VII DE TITUS LIVI

I

INTRODUCCIÓ

Fa ja més de cent anys que Paul Meyer descobrí al Museu Britànic de Londres el manuscrit de la traducció catalana medieval dels primers set llibres d'*Ab urbe condita* de Títus Livi. Veient justament que el text català es basava en la famosa versió francesa de Pierre Bersuire, Meyer, per provar-ho, publicà en el seu *Rapport sur une mission littéraire en Angleterre* la dedicatòria del traductor francès al rei Joan el Bo en ambdues llengües.¹ A. Morel-Fatio, en el seu resum d'història de la literatura catalana en el *Grundriss der romanischen Philologie* de G. Gröber, es limitava a repetir les indicacions de P. Meyer tot afegint que també el canceller Ayala feia ús del treball de Bersuire en la seva traducció castellana.² En el primer volum dels *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*, A. Rubió i Lluch publicà una important lletra del 1383 — la citarem més endavant — en què l'infant Joan demana al duc Jean de Berry de fer-li portar pel seu cavallerís Guillem de Copons el llibre apellat *Titus Livius*.³ Els noms de Livi, Joan I i Guillem de Copons es troben ací units d'una manera fatal. Rubió i Lluch, en el seu gran estudi sobre *Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català*, datava la traducció en el regnat de l'*Amador de la Gentilesa*,⁴ i M. de Riquer, en *L'humanisme català (1388-1494)*, l'atribuïa a l'anomenat Copons, traductor ja

1. «Archive des Missions Scientifiques et Littéraires», 2e série, III (1866), 278 i 327; reeditat en *Documents manuscrits de l'ancienne littérature de la France conservés dans les bibliothèques de la Grande-Bretagne* (Paris 1871), 32 i 82. Feia allusió al descobriment de P. Meyer J. MIRET I SANS, *Llibres y joyes del rey Martí* «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa», VI (1910), 228.

2. Vol. II, 2 (Strassburg 1897), 114.

3. Vegeu pàg. 5 i nota 16

4. *EUC*, X (1917-1918), 67; cf. *ibid.* 9 i 51. Vegeu també J. RUBIÓ I BALAGUER en G. DÍAZ PLAJA, *Historia general de las literaturas hispánicas*, I (Barcelona 1949), 734, i III (1953), 746.

del *Tresor* de Brunetto Latini.⁵ Però ni la datació ni l'atribució a Copons no eren resultats d'estudis sobre el manuscrit londinenc mateix, ni eren prou fonamentades documentalment. En veritat, no sabem avui res més del que ja deia Paul Meyer.

El nostre treball no portarà tampoc molta de llum a l'obscuritat que embolcalla aquest document cultural literari i lingüístic de l'humanisme català. Parlarem primer de la versió francesa de Pierre Bersuire, base del text català; seguirem les petjades de Livi a Catalunya; discutirem la qüestió si Copons podia haver traduït tant el *Tresor* com les *Dècades*; descriurem després el manuscrit català i farem conèixer els resultats i observacions d'una comparació detallada de les dues traduccions francesa i catalana — amb llargues llistes de calcs, neologismes, sinònims, errades, etc. En apèndix publicarem un passatge de la *Història Romana* en francès i en català, amb extrets del comentari llatí de Nicolas Trevet, utilitzat llargament per Bersuire. Hi afegirem la part corresponent de la traducció castellana, feta també a base del text francès.

II

PIERRE BERSUIRE, TRADUCTOR FRANCÈS DE TÍTUS LIVI

Pierre Bersuire,⁶ de primer frare franciscà, després benedictí, visqué durant el segon quart del segle XIV a la cort papal d'Avinyó, sota Joan XXII, Benet XII i Climent VI, un centre d'humanistes. L'any 1349 li fou confiat l'ofici de cambrer en un monestir de la diòcesi de Chartres; com que tingué dificultats amb l'abat, que fins i tot feren necessària la intervenció del rei Joan *el Bo*, canvià de bon grat aquest encàrrec pel priorat de Saint-Éloi a París. Hi visqué fins a la seva mort, el 1362. Bersuire fou admirat justament al seu temps com a autor d'enormes compilacions per a ús de predicadors. En el *Reductorium morale* s'esforçava a moralitzar en tretze

5. «Collecció Popular Barcino», vol. 105 (Barcelona 1934), pàg. 94; atribució repetida pel mateix Riquer en l'edició de les *Obres* de Bernat Metge (Barcelona 1959), *107, nota 30, i en la *Història de la literatura catalana*, II (Barcelona 1964), 467; i seguida per J. RUIZ I CALONJA, *Història de la literatura catalana* (Barcelona 1954), 191.

6. Per a la vida i les obres de Bersuire vegeu ara la monografia de Ch. SAMARAN en *HLF*, XXXIX (Paris 1962), 259-450; les pàgines 358-414, sobre *La traduction française de Tite-Live*, són de J. MONFRIN. Vegeu també J. RYCHNER, *Observations sur la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire* (1354-1356), *JdS* (1963), 242-267 o en «Actes et Colloques» III (Paris 1964), 167-193; K. V. SINCLAIR, *The Melbourne Livy: A Study of Bersuire's Translation* (Melbourne 1961); J. MONFRIN, *Humanisme et traductions au Moyen-Âge*, *JdS* (1963), 171 i 184, i *Les traducteurs et leur public au Moyen-Âge*, *ibid.* (1964), 10-15; els dos últims estudis també en «Actes et Colloques» citats, 217-264.

llibres totes les coses del món i del cel, adduint passatges bíblics adients al cas; el llibre xiv és una *descriptio mundi*; el xv, el ben conegut *Ovidius moralizatus*; el xvi tracta de tota la Bíblia. El *Repertorium morale*, compilació que en una edició moderna ompliria ben bé vint volums, és un diccionari alfabètic bíblic d'alguns milers de paraules de tota mena. El perdut *Breviarium morale* era probablement del mateix estil.

La traducció de la primera, la tercera i la quarta (sense el llibre xxxiii) dècades d'*Ab urbe condita* fou executada per al rei Joan el Bo entre el 1354 i el 1359. Per a facilitar la seva feina, Bersuire consultava amplament el comentari llatí del dominicà anglès Nicolas Trevet dels volts del 1316.⁷ Els sinònims amb què Trevet glossava l'original influïren en la tria de la paraula francesa; a vegades Bersuire traduïa simplement, no pas la frase de Livi, sinó la parafrasi del comentari. Com que l'*Apparatus* de Trevet resultava quelcom ensopit pel seu mètode massa pedant i escolar, la traducció francesa no recixia tampoc a eludir una certa monotonia. Potser la prosa francesa del segle XIV no era encara capaç d'expressar tots els matisos de la idea complexa de Livi, però creiem més aviat que Bersuire no dedicava prou temps a estudiar a fons el text llatí ni a encercar i exhaurir totes les possibilitats estilístiques del francès. Traduïa, si no de pressa, almenys a un ritme regular forçat, tros per tros, sense haver llegit i estudiat de primer tot el passatge. Ja Trevet no entenia sempre correctament el que Livi volia dir;⁸ Bersuire, que sembla no haver mai rellegit el que escrivia (o dictava?), no s'adona del fet que certs passatges seus no tenen sentit. No s'aturava mai quan topava amb una frase difícil: o ometia del tot els mots problemàtics, o traduïa tan literalment amb paraules i construccions llatinitzants, que la dificultat passava al lector. Nogensmenys, comparat amb altres traduccions pre-humanístiques, el treball de Bersuire és admirable. El traductor català, però, menys humanista que Bersuire, confiava massa en la perfecció de la traducció francesa i es limitava a transcriure-la ben literalment a la seva llengua. Així, allà on hi havia un llatinisme en francès, n'hi haurà també un en català (però almenys, ens sembla, Bersuire sabia què volia dir), i allà on Bersuire creia necessari d'usar dues paraules per a traduir un terme llatí, tindrem també un grup de sinònims, quan un sol mot català hauria estat suficient. La versió catalana heretà totes les qualitats i tots

7. Vegeu la nota bibliogràfica en el volum citat de la *HLF*, pàg. 371; Ruth J. Dean està a punt de publicar una monografia sobre la vida i les obres de Trevet; L. Van Acker prepara l'edició crítica del comentari sobre Livi.

8. Per a les errades de Trevet vegeu L. VAN ACKER en «*L'Antiquité Classique*», XXXI (1962), 252-257; per a les errades de Bersuire, vegeu el volum citat de la *HLF*, pàg. 388, o l'estudi de SINCLAIR.

els defectes de la traducció de Bersuire, i en mostra íntegrament les particularitats; cal, doncs, aturar-s'hi una mica.⁹

Bersuire es troba entre la mentalitat medieval que adaptava el món antic al seu món contemporani i veia, per exemple, en un *flamen* un 'bisbe', i l'ideal arqueològic dels humanistes que veien les coses antigues tal com realment eren. Així, en la seva traducció trobem a vegades simples assimilacions (*flamen* = 'evesques'; *plebs* = 'le peuple'; *forum* = 'le marchié'; *piaculum* = 'punicion'); a vegades explicacions (*forum* = 'la place commune, c'est en mi le marchié ou en mi le jugement que l'en apele fore'; *gymnasium* = 'gingnasie, c'estoit un lieu deputié pour estude ou pour faire jeux'; *fasces* = 'les fasces et les enseignes'; *contio* = 'concion et parlement', 'la concion et l'assemblee'); a vegades, neologismes llatinitzants o simples transliteracions del terme llatí¹⁰ ('la plebe', 'le fore', 'matrone', 'copies', 'manipule', 'primipile', 'triaires', 'quadrirème'). Sobretot les traduccions explicatòries mostren l'esforç de Bersuire per tal de fer el text més fàcil per als lectors i anuncien les versions de tipus popular del segle XVI. També facilitava la lectura reemplaçant pronoms pels noms que representaven, suplint mots o verbs sobreentesos, i incloent en la traducció sengles *Incidents* que expliquen, per exemple, què era una 'colonie ou coulogne', una 'selle curelle' o 'pomerioe', o què significava 'sacrifice lustral', 'peres patrat', etc. La mateixa finalitat tenia el glossari de setanta mots pertanyents al món romà que obre el volum. El traductor català transcrivía també, amb una certa ingenuïtat, aquesta *Declaració dels mots qui no han gens de prophi francès (!) ho qui altrament han mester de la declaració ho de la translació*.¹¹

Les evidents qualitats de la traducció de Bersuire, l'aspecte popular que li donaven el glossari i els *Incidents*, el renaixent interès pels memorables dits i fets dels romans, la fama renovellada de Livi...: tot això contribuïa al gran èxit de les *Històries Romanes* en francès. Els voluminosos manuscrits (ens n'han estat transmesos seixanta)¹² es fan competència entre ells pel luxe de les ilustracions. Tres vegades, entre el 1486 i el 1515, foren editades. El bibliòfil duc Joan de Berry, fill del rei Joan el Bo, posseïa fins i tot cinc còpies del Livi de Bersuire.¹³ Una d'aquestes fou regalada, probablement l'any 1383, a l'infant Joan de Catalunya.

9. Els exemples següents són presos de la *HLF*; n'hi ha d'altres en l'estudi citat de Sinclair.

10. Direm neologisme o llatanisme quan el traductor entenia el text original; transliteració si no estava ben segur del sentit del mot en qüestió; la distinció és sovint difícil.

11. J. Monfrin dona la llista de tots els *Incidents* en el volum citat de la *HLF*, pàg. 381; dels mots explicats, en el *Glossaire*, *ibid.*, pàg. 383.

12. Vegeu-ne la llista en *HLF*, pàgs. 447-450.

13. L. DELISLE, *Recherches sur la librairie de Charles V*, II (Paris 1907), 261 i 310-312.

III

LIVI A CATALUNYA

L'exemplar de les *Dècades* que el rei Jaume II havia encarregat el 1315 a Nàpols, o no li fou mai enviat, o ja era perdut i oblidat, a l'inici de l'humanisme català.¹⁴ L'any 1380 l'infant Joan demanava un Livi en francès al seu oncle el rei Carles V de França,¹⁵ sembla, però, que sense èxit; el 14 de març de 1383 pregava també al duc Jean de Berry d'enviar-li un Livi. Heus ací la lletra en qüestió:¹⁶

«... Car frare: Per Guillem de Copons, cavalleriç nostre e portador de la present, vos trametem dos rocins genets e un moratell, una adarga, un bacinet, un tragacet e uns sporons; e n los dits rocins vos pregam que cavalguets per amor nostra. E regram-vos molt, car frare, la tramesa de la *Viblia* e del libre *De civitate Dei* que per lo dit Guillem fetans havets, de la qual havem haüt gran plaer. E vos tornam, frare car, de pregar que'ns trametats per aquel mateix Guillem ço que defall del compliment de la dita *Viblia*, e axí meteix los libres apellats *Titus Livius*, *Compendi moral de la cosa pública*, e la *Musa* ab alcunes *epistoles*, e fer-nos-n'ets molt gran plaer ...»

Vist que el duc de Berry ja havia enviat d'altres llibres a la parella reial catalana, i que tenia almenys cinc còpies del Livi en francès a la seva biblioteca, és molt probable que Copons tornés a Catalunya amb un exemplar de la traducció de Bersuire. Potser Joan, com en el cas de la *Ciutat de Déu*,¹⁷ ordenà tot seguit de traduir-la al català. Després, el 1386, Joan demanava còpies de les *Dècades* a Joan Galeazzo Visconti, de Milà; després al jurista Domingo Mascó, i finalment, ja que «in istis partibus reperiri non possunt», a Antonio della Scala de Verona.¹⁸ Els primers dies de gener de 1387 demanava al seu germà Martí el *Titus Livius* que havia

14. RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-èval*, I, (Barcelona 1908), 64.

15. *Ibid.*, II (Barcelona 1921), 221.

16. *Ibid.*, I, 308; cf. *ibid.*, II, pàg. XL, nota 1, i J. M. Roca, *Johan I d'Aragó, MRABLB* (Barcelona 1929), 318, 239 i 243. Editem la carta segons ACA, reg. 1668, f. 11v. La lletra del 6 de març de 1383 (*Documents*, I, 307) sembla ésser un esborrany de la que citem. Violant escrivia el 8 de març de 1383 al seu oncle, el duc: «... Havem haüt fort gran plaer del Romanz de la Rosa que per lo feel nostre G. de Copons ... tramès nos havets»; citat per J. VIELLIARD, *Nouveaux documents sur la culture catalane au moyen-âge*, *EJJC*, XV (1930), 31, núm. XI.

17. Per a la *Civitas Dei* de sant Agustí en comentaris llatins i traduccions romàniques medievals vegeu la introducció a la nostra edició de textos comparatius en la sèrie «Romanische Paralleltexte» (en preparació).

18. *Documents...*, I, 338, 339 i nota.

tingut el rei Pere III,¹⁹ i el 1390 demanava amb tota urgència el «Livi en paper e en lenguatge sicilià» de Pere Palau,²⁰ text que sembla haver realment rebut, puix que es trobava més tard a la biblioteca del rei Martí.²¹ El 1396, finalment, l'any de la seva mort, Joan adquirí les *Dècades* de la biblioteca del gran mestre Joan Fernández de Herèdia, heretades ja pels hospitalers.²² Margarida, la vídua de Martí I, enviava pels volts del 1415 al 1416 tres cartes a Perpinyà demanant que li tornessin un cert exemplar llatí.²³ El 1424, des de València, Alfons IV demanava «las decas de Titus Livius» a l'arxidiaca Fernando Díaz de Toledo.²⁴ El 1438 pagà 118 sous per un «libre apellat Titus Livius» que li fou tramès en una galera veneciana.²⁵ El 1445, un exemplar francès li fou regalat pel duc Humphrey de Gloucester, amb el compliment: «tu occuristi mihi dignus eo libri munere».²⁶ És probable que Alfons ja posseís la segona *Dècada* en francès,²⁷ car es trobava també a la biblioteca de Carles, príncep de Viana.²⁸ Que el rei magnífic «mandó hazer dobladas diligencias por toda Europa» en cerca d'un Livi complet, ho recordava encara el 1467 el traductor castellà Ugo de Urríes.²⁹ Trobem també llibres livians en biblioteques de gent menys important, però és difícil de determinar si es tracta de textos llatins, francesos, catalans o castellans.³⁰

19. *Ibid.*, 349, nota.

20. *Ibid.*, 363, i F. DE BOFARULL I SANS, *Apuntes bibliográficos y noticia de los manuscritos ...*, «Conferencias públicas relativas a la Exposición Universal de Barcelona» (1889), 514.

21. J. MASSÓ I TORRENTS, *Inventari dels béns mobles del rei Martí d'Aragó (transcrit per Manuel de Bofarull)*, *RHi*, XII (1905), 440, núm. 189.

22. *Documents...*, I, 386.

23. MIRET I SANS, *op. cit.*, 226.

24. R. D'ALÒS, *Documenti per la storia della biblioteca d'Alfonso il Magnanimo*, «Miscellanea F. Ehrle», V («Studi e Testi», XLI; Roma 1924), 410; cf. l'inventari del 1417, núm. 3, *ibid.*, pàg. 394.

25. *Ibid.*, 419.

26. *HLF*, 411; B. L. ULLMAN, *The Post-Mortem Adventures of Livy*, reeditat en *Studies in the Italian Renaissance*, «Storia e Letteratura», LI (Roma 1955), 55-79.

27. ALÒS, *op. cit.*, 394, núm. 3 i nota 3.

28. M. MENÉNDEZ PELAYO, *Bibliografía hispano-latina clásica*, VII («Obras completas», I; Santander 1951), 48. El duc de Calàbria posseïa les dècades tant en llatí com en italià, i el rei D. Duarte un *Livro de Aníbal* (segona Dècada) *por portuguez: ibid.*, 49.

29. Dedicatòria a la traducció de Valeri Màxim, ed. d'Alcalá d'Henares del 1529, f. III.

30. RUBIÓ I LLUCH, *Joan I ...*, 67, nota 3: inventari del 1471, text en català; J. M. MADURELL I MARIMÓN, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* (Barcelona 1955), 120.6 i 10 (del 1496), 220.4 (del 1504), 275.11 i 22 (del 1509); en un inventari del 1530 editat en *ER*, XI (1962), 27, núm. 13, i en «Studi ... in onore di Tammaro de Marinis», III (Verona 1964), 245, núm. 13 i nota pàg. 258. Textos llatins en un inventari del 1430: *AIEC*, IV (1911-1912), 607, núm. 60; cf. *ibid.*, 604.14, 605.28, 606.52.

IV

ANTONI CANALS I TITUS LIVI

És ja ben sabut el profund coneixement que de les *Dècades* tenia l'humanista Antoni Canals. En la seva traducció del *Llibre anomenat Valeri Màxim 'dels dits y fets memorables dels romans'* del 1395 posava al capítol VI.1 com a interpolació la història de Lucrecia «segons Tito Livio». ³¹ Que també coneixia la segona *Dècada* ho mostra el pròleg del *Raonament entre Escipió e Aníbal*, on diu que ha traduït el dit parlament «ligint ... Tito Livio qui'l posa assatz largament». ³² Per a permetre la comparació dels humanistes Bersuire francès i Canals català, a quaranta anys de distància, donem a continuació l'inici de la història de Lucrecia en la traducció anònima catalana, tot indicant quan aquesta no segueix mot a mot el text francès de Bersuire, i la traducció de Canals, interpolada en el Valeri Màxim.

MS. HARLEY 4893, F. 39^v

«D'on s'esdevench que los jóvens reyal[s] [Ms. *reyls*] alguna veguada per passar lor enuig [fr. *annuy*] feyen lurs comices [fr. *convives*] los uns sobre [fr. *avec*] los altres. E eren hun jorn en la tenda de Sexte Tarquí, e ab ells era un noble hom de Roma appellat Collatí Tarquí, fill de Eger, qui sopava ab ells. E mogué's entre ells huna qüestió de lurs mullers, qual d'elles era la millor. E com caschú d'ells strebàs e loàs la sua maravellousament, Collatí lus dix que de açò no'n calia fer paraula, car assats tost ho poria hom saber per fet e per speriência que Lucrecia, sa muller, era la millor. «E si nostre jovent ha en si vigor, muntem a cavayll e anem a Roma sobtosament per veure què fan nostres mullers qui no's donen guarda de nós [fr. *ne s'en donnent garde*], e sabrem de caschuna en quina obra ella serà atrobada.» Lo conseyll de Collatí plagué a caschú, e semblà-

CANALS, VALERI MÀXIM VI.1

«Com lo rey Tarquino tengués asetjada la ciutat dita Ardea, entre Collatino, marit de la dita Lucrecia, e Sexto, fill del dit rey, e altres hòmens jóvens, se mès qüestió de bellea de les dones; e, com cascú loàs sa muller, e no se'n poguessen avenir, determenaren que pujassen sobre'ls cossers, e que se'n anassen a lurs cases, e que aquella dona la qual trobaran mils ocupada, sia jutjada ésser pus bella.

31. Ed. R. MIQUEL I PLANAS, II (Barcelona 1914), 86.

32. Ed. M. DE RIQUER (*ENC*, 49; Barcelona 1935), 31; cf. *ibid.*, 19. Vegeu també RIQUER, *Història ...*, II, 455, i *L'humanisme ...*, 57.

los millor per ço com s'era fet [fr. *il l'a fait*] sobtosament sens deliberar [fr. *predeliberer*]. E per açò los jóvens, qui eren calfats de vi, muntaren sobre lurs cavaylls, e vengueren [fr. *s'en alerent*] en Roma; en lo qual loch ells arribaren tot a punt en la hora del primer son, là hon les tenebres de la nit començaren a cloure. E d'aquí se'n anaren [fr. add. *a Collace*] a l'alberch de Collatí, on trobaren Lucrecia [fr. add. *sa fame*] no pas en l'estament on ells havien trobades les altres dones reals — les quals havien trobades juguant e deportant [fr. *eulz esbatans*], passant lo temps ab lurs companyes en convits [fr. *convives*] e en solaces — abans la trobaren de nit [fr. *toute nuit*] ocupada en la costura, sient en mig de la casa entre ses cambres qui vetlaven en la costura. La laor del scrit [fr. *loenge de l'estrif*] de les dones stech sobre Lucrecia, e fo jutgada per tots los altres per la millor. E per ço son marit, axí com aquell qui hac haüda la victòria, convidà alegrament los <altres> jóvens reals; e foren per Lucrecia benignament reebuts e larguament [fr. *par L. longuement receu*] los Tarquins dessus dits. Mas per tot cert, en aquell convit gran cremor de luxúria pres a Sexte Tarquín de la dita Lucrecia, e's pensà que él la hauria o per força <o per grat> o altrament; a la qual cosa fortment lo anguava [fr. *aguisoit*] la bellea e la castedat de la dita Lucrecia.»³³

La covinença plau a tots: adonchs, ells cavalquen e vénen-se'n primerament al castell del dit Collatino, e troben Lucrecia en la sua cambra, ocupada ab ses donzelles en obra de seda, sient en mig de moltes matrones nobles e generoses; e com Sexto, fill del dit rey Tarquino, miràs ab gran atenció la bellea, graciositat, e ls bells comportaments de Lucrecia, les ardents cogitacions li vénen, l'amor lo cativa, la inflamada cobejança lo turmenta. E, com no pogués pus celar la nafra del cor, observà temps e loch per satisfacer a son desordenat desig.»

33. I.57.5: «Regii quidem iuvenes interdum otium conviviis comisationibusque inter se tenebant. Forte potantibus his apud Sextum Tarquinium, ubi et Collatinus cenabat Tarquinius, Egeri filius, incidit de uxoribus mentio. Suam quisque laudare miris modis; inde certamine accenso Collatinus negat verbis opus esse; paucis id quidem horis posse sciri, quantum ceteris praestet Lucretia sua. «Quin, si vigor iuventae inest, conscendimus equos invisimusque praesentes nostrarum ingenia? Id cuique spectatissimum sit, quod necopinato viri adventu occurrerit oculis.» Incaluerant vino; «age sane» omnes; citatis equis avolant Romam. Quo cum primis se intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Collatiam, ubi Lucretiam haudquaquam ut regias nurus, quas in convivio luxuque cum aequalibus viderant tempus terentes, sed nocte sera deditam lanae inter lucubrantes ancillas in medio aedium sedentem inveniunt. Muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit. Adveniens vir Tarquiniique excepti benigne; victor maritus comiter invitat regios iuvenes. Ibi Sex. Tarquinium mala libido Lucretiae per vim stuprandae capit; cum forma tum spectata castitas incitat.»

Observem, finalment, que Francesc Eiximenis recomanava la lectura de Titus Livi en el *Regiment del príncep*, cap. cxcii del *Dotzè del Crestià*, i com a mitjan segle xv Ferran Valentí, en la introducció a la seva traducció dels *Paradoxa* de Ciceró, feia allusió a la versió catalana de les *Dècades* exclamant: «Mira com fonc transferit ... Livi».³⁴

V

GUILLEM DE COPONS ¿TRADUCTOR DE LIVI?

Com hem vist, Joan I rebé del duc de Berry el llibre *De civitate Dei* i tornava a demanar-li un *Titus Livius*. Portador d'aquests presents senyorials fou el cavallerís de l'infant Guillem de Copons, conegut avui com a traductor del *Tresor* de Brunetto Latini.³⁵

M. de Riquer, suposant que Joan enviava Copons al duc de Berry «per fer la còpia» dels textos demanats i que aquest, «en comptes de limitar-se a copiar el manuscrit francès el traduï», es decantava a veure en Copons també el traductor de Livi i de sant Agustí.³⁶

Però la comparació dels tres textos inèdits en qüestió fa veure clarament les diferències de mètode i d'estil de traduir. La versió de la *Ciutat de Déu* sembla l'obra d'un frare traduïnt mot a mot un text que més admira que no pas entén; el traductor de la *Història Romana* era ja quelcom influït d'ideals humanístics: no solament s'esmerçava a entendre el text, ans encara cercava de fer-lo més fàcil als altres lectors. Guillem de Copons es troba entremig d'aquestes dues posicions de traductor.

Totes tres versions tenen en comú l'ideal de tots els traductors medievals: la literalitat. Però mirant fins a quin punt tradueixen paraula per paraula, i sobretot fins a quin punt empen paraules de la mateixa arrel etimològica del text de base,³⁷ podem veure el diferent grau d'independència, quant a l'original, que caracteritza bé els tres traductors. Comptant les paraules que no consten en el text de base o que no tenen la mateixa etimologia que el mot traduït (substantius, adjectius, adverbis formats amb adjectius, verbs), hem trobat en el *Tresor* de Guillem de Copons, capítols II.I-18, 377 canvis en 1888 paraules, o sigui un 19,4 %;

34. Ed. J. M. MORATÓ I THOMÀS (Barcelona 1959), 41; cf. RIQUER, *Història...*, 466, i *L'humanisme...*, 71.

35. La dedicatòria és datada el 1418; l'edició nostra apareixerà ben aviat en *ENC*.

36. Vegeu nota 5.

37. «Par une vaine curiosité et par ignorance wellent dire lou romans selonc lou latin de mot a mot, si com dient aucuns *negocia ardua* 'negoces ardues'; anònim, citat al *JdS* (1963), 262; cf. nota 44.

en l'*Exposició*, al capítol II.17 de la *Ciutat de Déu*, hi ha 467 canvis en 2692 paraules, o sigui un 16,9 %; en la *Història Romana*, però (pròleg, I.9-13 i III.47-48), hi ha 361 canvis en 1506 paraules, o sigui un 23,9 %. Aquestes diferències caracteritzen prou la formació cultural i lingüística de tres persones molt distintes, bé que contemporànies.

VI

EL MANUSCRIT CATALÀ DE LES «HISTÒRIES ROMANES»

El manuscrit Harley 4893 del Museu Britànic de Londres, molt bell i perfectament conservat, duu al llom de la relligadura moderna, a part la vella signatura 72 f 8°, el títol *Livii | Primae Decadis | libri 7 | Hispan.* El *Catalogue of the Harleian Manuscripts in the British Museum*,³⁸ però, ho inventariava com a traducció «in the old French», dient, a més, que «the language is singular and has been mistaken for Spanish». El manuscrit consta de 245 folis en quaderns de cinc plects de paper (filigrana: muntanya tripartida amb simple creu), més un plec de pergami al centre i un altre a l'exterior de cada quadern. El volum és complet; no tenim, doncs, cap indicació de si hom ha traduït més dels primers set llibres de la primera *Dècada*. Folis de 270 × 278 mm, caixa d'escriptura de 78 × 260 mil·límetres, en dues columnes de 39 a 43 ratlles. La còpia és feta per una sola mà en lletra gòtica textual, petita i poc lligada, corrent pels volts dels segles XIV i XV. Poques abreviatures. Al marge es troben notes en llatí d'un lector erudit i d'altres en català, de poc interès.

La transcripció fou corregida diligentment amb rasures, expuntacions, superposicions de lletres, afegiments interlineals i correccions marginals en lletra angular ben gòtica, amb tinta més negra que la del text.³⁹ El corrector hi afegí gran quantitat de lletres o de paraules oblidades (*Yalia* > *Ytàlia*, *primge* > *primgènit*) i corregí diligentment errades d'inadvertència de tota mena (*Roma* > *Remus*, *Plafagonia* > *Paflagonia*, *causa* > *cosa*, *governació* > *generació*, *deseperat* > *despertat*); d'una manera pedant canvià petits detalls d'ordre ortogràfic o dialectal (*ten* > *tan*, *feyen* > *fayen*, *ço* > *açò*, *ell* > *el*, *lls* > *llos*, *fou* > *fo*, *-aix-* > *-ax-*, *edificar* > *hedificar*, *assetgar Vega* > *assetjar Vcja*, *vollós* > *vollors*,

38. Vol. III (1808), pàg. 217.

39. Els exemples següents son presos dels capítols I.1-9 que estem a punt d'editar, amb el comentari de Trevet i cinc altres traduccions o abreuaments romànics en el segon volumet de la sèrie «Romanische Paralleltex» publicada per l'editor Niemeyer de Tübingen.

lades > *ladres*, *penien* > *prenien*, *reyalme* > *realme*); a vegades posà la correcció sobre la paraula errada sense esborrar aquesta (*turma* | *alias turba* 201^v; *forma* | *al. fortuna*; *linatge* | *l'engyn*; *comparassen* | *al. aprovassen* 203^v; *abrassaran* | *al. ajustaran* 122; *linatge* | *al. ostage* 188^v, incorrecte: fr. 'outrages'). Quan el copista, indecís — potser escrivia al dictat —, havia posat dues formes en lloc d'una, el corrector ratllava la que no li agradava; vegeu, per exemple, com ho havia deixat el copista: *tresportat* o *transportat*; *Lavina* o *Levina*; *Lati Palati*; *Ercules Hercules*; *divinitat* o *divinat*; *menavan* o *manaven*; *Tacius* o *Cacius*; *Trussenes* o *Trustenes*. Després, el corrector ratllava les paraules aparentment sobrees i incorrectes; no sempre, però, ha vist l'errada, com veurem més endavant, pàgina 25. A vegades algun espai ha estat deixat en blanc per a ésser il·luminat posteriorment, com ho mostren les indicacions «istòria» posades al marge. Els capítols no han estat numerats; no tenim cap indicació sobre la data i la procedència del manuscrit, ni sobre la seva història.

VII

COMPARACIÓ DE LA TRADUCCIÓ CATALANA DE LIVI AMB L'ORIGINAL FRANCÈS

a) *Manuscrit utilitzat*

Per a la nostra comparació ens hem servit del manuscrit de la biblioteca de Sainte-Geneviève de París núm. 777 (abans del rei Carles V de França), còpia directa de l'exemplar de dedicatòria a Joan *el Bo* perdut, i que probablement un dia servirà, per aquest motiu, de base d'una edició crítica.⁴⁰ En el nostre cas, però, hauria potser estat millor d'utilitzar el manuscrit núm. 77 de la Biblioteca Pública de Ginebra, procedent del duc Joan de Berry i molt acostat al text francès base de la traducció catalana.

40. És, però, difícil de creure que aquest manuscrit sigui el millor conservat: hi falten folis (els corresponents al català 83-85, 173-181, 216-218); de vegades falten paraules importants per al sentit de la frase ('en telle que' = *en tal manera que* 238; 'comme ou brebiz' = *com ovelles o cabres* 188, etc.), i hi ha errades dels copistes (com 'li ix tribun' per *los novells tribuns* 155^v, 'de Seneques' (sic) per *dels bisbes* 127. També hi trobem els interessants casos de paraules corregides però no eliminades: 'Mecius et Meci⁹'; 'voulons ou Volques' (*Volques* 77); 'nulle voiz ou violence vous n'oissiez en eulz' = *neguna veu no hoirets en ells* 111; 'oster et descrire et destruire' = *tolre e destruir* 88^v; 'confischiee par deden ma memoire' = *aficada en mon cor* 124^v; 'croyent et renoient et requeroient' = *cridaven e requerien* 82^v; 'meist il signe siege' = *posà son setge* 138^v; etc.).

b) *Resultats de la comparació*

La traducció catalana anònima de les *Dècades* I-VII de Titus Livi segueix literalment la traducció francesa de Pierre Bersuire en la versió que duu, per exemple, el manuscrit de Ginebra. El traductor no afegia ni suprimia res, ni deixava mai entreveure la seva personalitat.⁴¹ Nogensmenys, els casos que anotem a continuació ens semblen d'un cert interès. El traductor canvia sovint l'ordre dels mots posant, per exemple, el verb abans de l'objecte. El 'en nom Dieu' amb què Bersuire introdueix moltes frases és sempre traduït o per *en veritat* o per *emperò*; ¿evitava el traductor d'emprar el nom de Déu? Al foli 39 trobem, en lloc de 'Delphos', *en la illa de Delphos que ara ha nom Negropont*; al f. 46, en lloc d'Estrurie', *Estrúria*, i al marge, *que és Toscana*; al f. 39, en lloc de 'les Estruques', *los Trusques que ara són apellats Alamans*.

Com ja ho havia fet Bersuire, el traductor català, per tal de facilitar la lectura, supleix paraules sobreenteses en l'original; exemples:

- 'il' = *ell, és a saber Manli* 198^v
- 'il' = *los Eques e Volques vostres enemics* 121^v
- 'li ducs' = *Camil·lus lo duc* 206^v
- 'le demanderes' = *lo demanador Claudius lo saig* 109^v
- 'l'œuvre' = *la obra de les mines desots terra* 138^v
- 'a Mars et Iupiter' = *als deus Mars e Júpiter* 117^v
- 'l'uns et li autres' = *lo hun e l'altre dels amorosos* 131^v

Bersuire, a vegades, fa seguir un llatanisme d'una explicació introduïda amb 'ou', 'c'est', o 'c'est à dire'; el traductor català el segueix mot a mot, àdhuc quan no translitera el neologisme francès:

- 'flamines ou evesques ou prestres' = *flamines o bisbes o preveres* 17^v
- 'cloaques, ce sont conduiz soubz terre' = *clavegueres e ayguaduits desots terra* 29
- 'un licteur, c'est un sergent d'armes' = *un saig, ço és a saber un litor o home d'armes* 60^v
- 'les mannes, ce sont les esperites de la pucelle' = *los maines, ço són los amics (!) de la punction Virginia* 116^v

A vegades també l'anònim català afegeix explicacions a termes menys coneguts:

41. En el *Tresor*, per exemple, trobem almenys un cas com el següent: «Los gerjofagis no menjén sinó pexos (*e en lo francès hi ha poyssons, qui vol dir 'pexos' e 'metzines'*). E quant Alexandre los conquès los vedà que no'n menjassen (*e creu que u diga per les metzines*)». I.116.24.

- 'en kalendes sextiles' = *en les kalendes sextiles, és a saber en les kalendes d'agost* 86^v
 'quirites' = *quirites, ço són lancés* 94^v i 184^v, *quirites o servents* 122
 'de non equivoque' = *de nom equivoc, és a saber d'aquell mateix nom* 160
 'les fastes' = *los fastes, és a saber les vestidures reyal's dal dit Apius* 110
 'bourreaus' = *los saigs, és a saber los morro de vaques* 45^v
 'deux acres' = *dues arades, qui són dues mujades de sembradura* 152

Quan l'explicació s'uneix al neologisme tan solament amb una *o* o una *e*, l'agrupació és molt similar als grups de sinònims de què parlarem més endavant. En els exemples següents, una part de cada grup és mera imitació del llatínisme francès; el traductor, però, mostra que ho entenia:

- 'li edille' = *los edil·les o jurats* 234
 'li centurion' = *los cap de guaites e los centurions* 154
 'satires' = *sàtires e coples* 219
 'le sort' = *lo sort o cens* 199
 'les encilles' (llatí *ancile*) = *les ancil·les o escuts o rodelles* 192
 'matrones' = *matrones e honorables ancianes* 109 (*los servidors dels temples* 171^v)
 'armee' = *armada o host* 123
 'auspices' = *auspices o devinaments* 221^v
 'comices' = *comices o eleccions* 81 (cf. *covinences* 92^v, *comices* 114)
 'espier' = *espiar o nedejar* 3.

c) C a l c s

No sempre un llatínisme ha estat explicat. En aquest cas és difícil de determinar si el traductor català ha entès o no el text francès i si es tracta, doncs, d'un tempteig d'introduir un neologisme o d'un simple calc. Exemples:

- 'infules et paremenz' = *insules (!) e paraments* 77
 'les triaires' = *los triaires* 137
 'usures onciaires' = *usures onciaires* 233^v
 'lecisterine' = *lecistèrnia* 233^v, *lectistèrnia* 219^v
 'le pourchaz des piacles' = *lo percaç dels piacles* 219
 'lateur (de la loy)' = *letors* 214, *letors [o] ordonadors* 213, *actors* 214
 'les doubliers' = *los doblés* 80^v
 'livres de linges' = *libres de linge* 130 (cf. 'livre linteien' = *libre linteian* 133^v, *libre linteà* 137, 'les champs laintains' = *los camps laintons* 223^v)
 'li augureres' = *lo auguraira* 16^v (*augurador* 16^v i 232^v, 'li augurs' = *divinadors* 129^v, *los divinadors augurs* 136^v)
 'plebiscite(s)' = *peblicites* 114, *plebiscita* 126, *pestilència (!)* 152^v, *popular* 153^v

Trobem també calcs sintàctics; mostren que la voluntat de traduir literalment és més forta que el sentit estilístic:

- 'pren-te garde' = *pren-te guarda* 67^v
- 'ci endroit' = *ací en dret* 243^v
- 'en droit soy' (a mà dreta) = *en dret si mateix* 93^v
- 'tirer pié arrieres' = *tirar peu arvera* 199^v
- 'leur couroient sus' = *los corregueren al desús* 206.

d) Neologismes

Repetim que creiem que cal distingir entre els calcs de llatinismes francesos no entesos i els veritables neologismes en català, entenedors aquests per als lectors, almenys per a alguns. Així *trànsfuga* 50 per 'transfuge' pot ésser considerat com a neologisme, puix que en la traducció contemporània de Quint Curci trobem l'explicació *los traydors e trànsfugues* (cit. Aguiló i DCVB). Anotem alguns mots de què tant el DCVB com Aguiló no donen sinó exemples més moderns:

- 'trepeis' = *trapeig* 121, *trepeig* 187^v
- 'libertin' = *libertin* 127
- 'pedestres' = *pedestres* 225, *de peu* 197
- 'incautement' = *incautament* 146^v
- 'embrasemens' = *abrasaments* 185
- 'intestine' = *intestina* 63
- 'crediteurs' = *creditors* 211^v
- 'la pommeroie' = *la pomereda* 21 i 191
- 'promoteurs' = *promotors* 215 (cf. *provehidors i promovadors* 214)
- 'estriavst et loast' (sinònims) = *strebàs e loà* 112 ('estriavoit' = *cridava* (!)
e strebava 106, 'estrivements' = *strevaments* 118)
- 'auspice' = *auspice* 237, *auspici* 243.

Heus aquí mots o formes que no consten ni en el DCVB ni en Aguiló:

- 'poir auspiquer' = *poder auspicer* 129
- 'gens si gratifiques' = *gens si gratifiques* 229
- 'conditeur' = *conditor* 218^v
- 'outrageuse esperance' = *ultregosa speranza* 135
- 'goudendars' = *godendarts* 31 ('godendal' = *godendart* 55)
- 'tentes statives' = *tendes estatives* 200
- 'de rechief' = *de reecap* 234, *de recap* 242^v (*de novell* 240^v)
- 'gloutement' = *glotament* 103^v.

Vist que el traductor català segueix generalment tan de prop l'original francès fins a imitar-ne els derivats ('s'en alerent loingnet' = *anaren-se'n lunyct* 169^v; 'le jangleur veillart' = *lo juglar vellart* 125), mereixen una

atenció especial les paraules que no tenen exactament la mateixa procedència que el mot francès corresponent, puix que en aquest cas tenim una certa garantia que la forma era comuna i viva en català. Heus ací alguns casos que no consten en el *DCVB* o que no hi són representats amb exemples medievals:

MOTS:

- 'la boce de son escu' = *el ferraton de son scut* 137
 'decemviraz' = *deuwiri* 116 (cf. *decemvirat* 113, 'li dihomme' = *los deuhòmens* 114)
 'les quatrines' = *los quatrelles* 103^v
 'ars et broui' = *cremades e blahides* 164
 'la crieie' = *la cridadiça* 41^v
 'supploiment' = *complement* 107
 'monciaux' = *monturulls* 188 ('amoncellez' = *amunturullats* 194)
 'cornemuses et corniches' = *cornamuses e xelemines* 219
 'derverie' (follia) = *druderia* 109 (*ultracuidança* 135)
 'jour de perduellion' = *jorn per advesion* 68^v
 'forlignoit de la gent' = *deslinyava de la gent* 152^v
 'targes reondes' = *targes e rodelles* 17^v
 'destinees' = *destinacions* 70^v
 'sonner et retentir' = *sonar e tingnir* 206

FORMES:

- 'cirque' = *círcol* 218 i 218^v
 'en rampant' = *a grapons* 239
 'vain et faint' = *van e fenter* 227^v
 'enseignement' = *apreniment* 110^v
 'trebucheer' (caure) = *espeujar* 188

SENTITS:

- 'gaule' (francès) = *gallicana* 186
 'spetacle' (teatre) = *mirall* 21

CONSTRUCCIIONS:

- 'avoient esté si ententif a eslire' = *havien entès tan call a elegir* 146.

És interessant, finalment, d'observar que el traductor català, tot i el seu mètode de seguir mot a mot el text de base sense esquivar calcs, a vegades evita d'utilitzar llatínisms comuns ja en d'altres textos del seu temps:

- 'eloquant' = *bel parlar* 63
 'nocturnes' = *de nit* 187^v
 'montaignes obliques' = *mntanyes tortes* 226

- 'chose portentueuse' = *cosa miraculosa* 216
 'la epidimie' = *la fort malaltia e de les glànols* 138
 'chevaliers subsidiaires' = *cavallers (e) ajudadors* 55
 'robe rural' = *roba grossera* 239
 'les artilleries' = *los viratons ab balestes e darts* 31
 diferents formes de 'reprocher' han estat traduïdes amb *scarmir* 118^v, *reptar* 226, *retraure* 76^v o *fer retrets* 163^v, mai amb el gallicisme 'reprotxar'.

e) Grups de sinònims en francès

Distingirem entre neologismes i calcs, com entre grups de sinònims veritables i explicacions de llatinismes, de similar aparença. Bersuire usava sovint, no dues, sinó tres paraules més o menys sinònimes per aproximar-se al sentit complex del mot llatí. El traductor català, generalment, les traduïa literalment. El parentiu de les dues llengües facilitava moltes vegades l'ús de paraules del mateix origen; i a aquesta mena de transposició lingüística es limitava sovint l'anònim català. Exemples:

- 'reconoissant et gracieuse' = *reconeixent e graciosa* 49
 'envilenit et enledist' = *envilant e enlegi* 124^v
 'requis et postulé' = *requés e postulat* 95
 'prest ne preux' = *prous ne prest* 78^v
 'arguanz et alleganz' = *arguens e allegans* 162
 'multez et condampnez' = *multat e condempnat* 214^v
 'veillies et gainz' = *velles e guaits* 107

No sempre, però, el traductor tenia a la seva disposició mots catalans emparentats amb els francesos. En aquest cas, o cercava un sinònim a la paraula que primer se li acudia, o traduïa els elements del grup francès al millor que sabia, o bé s'acontentava amb un sol mot. Exemples:

- 'preux et legier' = *prest e delliure* 63^v
 'languir ne demorer' = *languir ne aturar* 149
 'la serree et espesse bataille' = *la tancada e spessa batalla* 123^v
 'remises et delaiees' = *remeses e perlongades a temps* 68^v ('diferee ne delaiee' = *alungar ne alaguiar* 61^v)
 'obvié et resisté' = *contrastat e obviat* 117
 'riotes et tençons' = *bregues e baralles* 126
 'suspens et espoentez' = *pahorucs e sglayats* 144 ('consternee et espoentee' = *spahordida e descorada* 92)
 'estaindre et desconfire' = *anichilar e aminvar* 193
 'abstissez et appetitees' = *aminvat e quaix anihilat* 89^v
 'destruiz et derompu' = *tirassat e squinçat* 22^v
 'se demist et soy abdita de sa dictadorie' = *deposà si mateix e's foragità de sa dictadoria* 152

Com que l'ideal del traductor català era de fer correspondre una paraula a cada mot en el text francès ('troubler et perturber' = *torbar e pertorbar* 79), ens semblen d'interès els casos en què un element d'un grup de sinònims no ha estat traduït. Més que un desig de suprimir pleonasmes, mostren dificultats lèxiques i la poca inclinació a crear neologismes:

- 'calamité et nuisance' = *misèria* 110^v
- 'obtestans et apelans a tesmoing' = *apellant a testimoni* 155^v
- 'concioner et acriminer et diffamer' = *parlar e diffamar* 200^v
- 'retarsoit ou coherçoit' = *refrenava* 80
- 'je promulgeray et publierai une loy' = *publicaré una ley* 88^v
- 'la secession ou departiment' = *departiment* 214^v
- 'le delet et l'elecion' = *l'elecció* 70
- 'repetoient et demandoient' = *demanaven* 112^v ('repetees et requises' = *requestes* 198)
- 'expiacion et satisfaccion' = *sacrificació* 170^v
- 'recous et secouru' = *socorregut* 90^v
- 'hastive et isnelle' = *cuitada* 210^v
- 'recors et souvenans' = *remembrant* 137 ('non recors et oublieux' = *oblidós* 186)
- 'le mespris et la mesprison' = *lo menyspreu* 235^v

f) Grups de sinònims en català

Una vegada més farem la distinció entre grups de mots que podrien ésser tan sols casos de llatinismes o gallicismes explicats, i grups de sinònims etimològicament independents del francès.

Recordem, entre els primers:

- 'les galois' = *los galois al. francesos* 185^v
- 'copies' = *hosts al. còpies* 233^v
- 'les champs sont bruslez' = *tots los blets e viures són brullats e cremats* 122
- 'les paluz' = *paluts o marjats* 29
- 'chose de moment' = *cosa de moment o valor* 222^v
- 'tieule' = *teula e rajola* 192^v
- 'purgié et lustré' = *nedejat, purgat e lustrat* 93^v
- 'frivole' = *frivola e nulla* 136
- 'passa oultre ses rives' = *passà ultra e demunt ses ribes* 153
- 'publié' = *publicats o divulgats* 130 ('en publique' = *a palès e públic* 182)
- 'le conduit' = *conduit o guiatge* 223 (*capitanatge* 197)
- 'pucelle' = *doncella o poncella* 108
- 'obstinee' = *enterc o obstinat* 157^v ('obstineement' = *enduradament* 156^v)
- 'ostez' = *tolls o ostats* 62
- 'il se embla' = *se amblà o furtà ell* 21^v
- 'servitude' = *sclavatge o servitut* 67^v
- 'apprises' = *apreses e endoctrinades* 210^v

- 'querre' = *querir e cerquar* 52^v
 'lassé' = *lassats e cansats* 124^v
 'sedicion' = *sedició e avalot* 109^v ('prince de sedicion' = *sediciós e avalotador* 160^v)
 'je vous confesse' = *yo atorc e confés* 192
 'aperçois-je' = *yo apercep e conec* 127
 'clamor' = *clamor e crit* 206^v
 'vilettes' = *vilatges o vilettes* 21^v

Donem ara una llista de sinònims que no mostren cap influència etimològica del mot que tradueixen :

- 'boistieux' = *rencallós o coxo* 242
 'moquerie' = *truja e scarn* 66^v
 'esbatans' = *juguant e deportant* 40
 'eximer' = *reembra e deliurar* 206^v
 'happer' = *arrapar e tolre* 172^v
 'espuisier' = *evacuar o buydar* 199
 'haster' = *cuytar e prexivolar* 195
 'couremens' = *corsos e corregudes* 118
 'ne sonast mot' = *callàs e no parlàs molt (!)* 106
 'refuseroient' = *contrastaven ne recusarien* 113
 'trebuchiee' = *enderrocada e espenada* 187^v
 'les brandons' = *les falles e los tions* 144^v

A vegades un grup de sinònims francesos ha estat traduït amb tres paraules catalanes :

- 'la freeur et le son' = *la clamor e tabustol e lo so* 23
 'forfaiz et touz criesmes' = *rebordomments, ultratges e crims* 164
 'il fubloient et trepoient' = *scupia e tussia e fahia tabustol de peus* 110
 'establi et fichié en son courage' = *stabilit e ordonat e mès en lur coratge* 52^v

Quatre paraules en tradueixen tres :

- 'plains et plours et souspirs' = *plans e plors, sospirs e gemechs* 23

Rarament, tres paraules corresponen a un sol mot francès :

- 'amoneste' = *dic, man e amonest* 201
 'l'engin trop apert' = *l'engeny massa agut e ubert e manifest* 150^v

Finalment, un exemple intricat, però ben característic :

- espandu et chacié, despouillié de leur temptes, privé et multé de leur champ, et mis sous le jouc' = *vençuts e scampats e de camp gitats, e de lurs tendes despullats e privats, hoc encara lurs terres e camps a vosaltres guanyats, e — qui'lls era pus vergonyós — desots lo jou e les forques passats* 121^v

Citem a part els grups en què els dos elements pertanyen a la mateixa família. Més que de *coniugata verba* de tipus ciceronià (*Tòpiques* III i IV), es tracta probablement de correccions sense eliminació de la paraula corregida, de què parlarem més endavant :

- 'demorast' = *romàs o romangués* 210^v
- 'se dueille' = *no plangué ne's plany* 167^v
- 'imposé' = *imposades e impositonades* 34^v
- 'se glorifioit' = *es glorigava e's glorigava* 126
- 's'esforçoit' = *s'esforçaven o forçaven* 147^v
- 'concevoir' = *percebre e concebre* 135
- 'savans' = *sabent e sabidor* 111^v
- 'fauteurs' = *fautors e favoregadors* 34^v (*havia ell stat fautor e donada (!) favor* 34^v)
- 'fussent' = *fossen o stiguessen* 67

És interessant d'observar que sovint són les mateixes paraules que foren traduïdes amb grups de sinònims. Sembla difícil de determinar per què :

- 'courroucié' = *corroçat e felló* 94, *fol e irat* 65; 'le courroux' = *lo corros o contrast* 163 (*corros* 105^v)
- 'fiers' = *braus e fers* 41^v; 'fiers et crueulz' = *braus e fers e cruels* 86; 'fiers et hardiz' = *fer e brau e hardit* 124
- 'se forcenassent' = *se consumaven e's guastaven* 70^v; 'forsener' = *exir de seyn e ergullar* 150
- 'vaine' = *cassa e vana* 69, *vana e cassa* 69, *flaca e vana* 72^v
- 'detrenchié' = *batut e ferit* 65^v; 'detrenchié des verges' = *de verges batut e del cap scapçat* 78; 'detrencher aussi comme bestes' = *trocejar e tallar axí com a bèsties en la carniceria* 186
- 'oreilliers' = *orellers o capçals* 5, *lo traverser o coxi* 190^v
- 'menez en liens' = *menat en liguams o pressó* 116^v; 'en lien' = *en presons o carçres* 199; 'liez' = *liguats o preses* 57

g) Errades del traductor català

Com en totes les traduccions medievals, també en el Livi català les errades abunden. Generalment és fàcil de veure què les origina; agrupar-les, però, en diferents categories sembla impossible, puix que provenen alhora de dificultats materials,⁴² problemes paleogràfics, ignorància, inatenció, falta de sentit crític, etc. A més, ens resulta incompreensible la mentalitat del traductor medieval en tractar les paraules que no coneixia,

42. És difícil de creure que una errada com la següent no sigui el resultat d'una deficiència exterior en el manuscrit francès utilitzat: 'les conseulz du viellart finen et affbloient' (acaben i aminven) = *los consells del bullent fer e fica* (sic) 205^v.

en deixar-se influir per l'aparença exterior o l'ortografia del text de base, i, sobretot, en corregir les errades advertides sense esborrar la falta.

Les llistes d'errades trobades en el Livi català, tot i que són llargues — i no es tracta sinó d'extrets d'un miler de fitxes —, no provenen del tot que la traducció sigui dolenta. Cal dir que el món antic era bastant obscur per al nostre traductor, però com que no transcrivia passivament paraula per paraula un text que no li interessava, sinó que s'esmerçava a entendre l'evolució de la idea liviana i a seguir el desenvolupament de la història a través de la traducció francesa de Pierre Bersuire, el seu treball rebia en si una certa consistència i pot deixar una primera impressió de perfecció, bé que els detalls no corresponguin sempre al text francès i menys a l'original llatí. Per exemple:

- 's'apuia a sa lance et si sailli a terre' = *lo feri de sa lança e après saltà a terra* 137
 'voies ... pavees' = *lotjes ... ensostrades* 142
 'poinstrent leur godendars en terre' = *prengueren los glavis* 82^v
 'priserioient un denier' = *prearien indignes* 163^v

r) Errades de lectura del traductor català

CONFUSIONS C-T:

- 'il tornoient, cremoient-il, et abhorroient' = *corrien, tremolaven e dubtaven* 79
 'tiercement' = *certainent* 241
 'triste silence' = *crèxer silenci* 23
 'traioit ne adoptoit' = *crehia ne adobave* 95
 'il trahissoit' = *ell creixia* 34
 'l'argent mis en croisseur' = *lo preu mès en tresor* 155^v
 'un baston tort' = *un bastó curt* 16^v
 'le regreta' = *li regracià* 218^v
 'en temps et en lieu' = *en ceps e presons e carçres* 199 (*m* abreujat, *u* = *n*)
 'se recordassent' = *se transtornassen* 126
 'la douceur' = *la dubtança* 133 (cf. 'quelle douceur il a en liberté' = *quin dubte ha en libertat* 15^v).

LLETRES ABREUJADES EN EL MANUSCRIT FRANCÈS:

- 'vit' = *venç* 133
 'perillier' = *pillar* 114 (*per*)
 'ordennerent' = *ordonen* 93^v (*er*)
 'crimes' = *termes* 94 i 94^v (*ri* = *er*)

ALTRES CASOS:

- 'boys' = *leis* 232
 'nez rostrees ou nefz a lons becs' = *naus rostrades o naus ab bons becs* 4
 'per bons eurs' = *vostres ahurs* 190
 'colonies' = *columpnes* 245 (*ni = nn*)
 'revirez voz courages' = *guardats e remirats vostres coratges* 116 (*vi = mi*)
 'le consul' = *lo consell* 93^v
 'ostoit' (ôtait) = *era* 78^v (*o = e*)
 'se deporta' (s'alegrava) = *se departi* 129^v (*o = a*); 'il se deportoit' =
dubtava e's departia 103
 'souz leur banieres' = *sense banderes* 111^v (*o = a, u = n*)
 'lais et officiers' (laics) = *leys e officis* 16 (*a = o*)
 'v^c acres' *dos jornals* 212^v (*V = II*).

2) Confusions d'homònims

- 'laboura l'en' (hom) = *malavejà l'any* 166
 'le souverain empire' (imperì) = *lo sobirà pijorará* 127
 'vallez ou palz' (vallejat) = *missalgés ab los pals* 99
 'fiable pais' (país) = *fiança de pau* 171
 'nous sommes de peres' (verb) = *havets summa de pares* 92^v (*n = v*)
 'debaz et escapz de legieretés' (goig i alegria) = *debats e tempraments de*
leugeries 237
 'lors ha dist' = *Ha! dix lavores* 107^v

3) Influència de la forma exterior del mot francès (Atracció paronímica)

- 'nous est grant honte' = *no'us és gran vergonya* 94^v
 'paroles reboustés' (rebutjades) = *paraules robustes* 107
 'ou pis' (pit) = *en lo peu* 54^v
 'mort et occis' (sinònims) = *morts e ociosos* 233
 'mort et enseveli' = *mort ensemps* 77^v
 'multes et paines' (sinònims) = *tèrmens e penons* 142^v
 'li verve' (vigor) = *los verins* 242^v
 'vains et sans fruit' (sinònims) = *vehents que no'ls fehia fruit* 72^v
 'les muettes' (émeutes) = *les motes* 238^v
 'le sault et le rocher' (sinònims) = *lo salut e l'avantatge* 240^v
 'sourdirent' = *sordien* 40^v (però 'sourdi' = *brullà* 221)
 'tavernes et establies' (establiments) = *tavernes e stables* 207
 'robe vile et honnie' = *robes velles e ronyoses* 109
 'perit a vilté' = *deperi per vellesa* 18
 'les trompeurs et corneurs' = *los trompadors e cornamuses* 31
 'le fais' (destí) = *lo feix* 74
 'trop ... plus' (massa) = *trobades* I.13.7
 'cheez et trebuchiez' (sinònims) = *quehets atrabucats* 112^v
 'prioit car' (que) = *pregava carament* I.9.15

'il pooit tenir per vi moys ... se despouilla' = *podia tenir* (Ms add. per ratllat) *si's lexà e's despullà* 100
 'tonnelez' (barrilet) = *tovalloles* 184 (*n = v*)

4) Confusions de mots francesos (Atracció homonímica)

'je me conjois' (alegre) = *yo'm ajust* 161^v (conjoindre); 'conjoissanz' = *ajustats* 124 (però 'joissant de l'empire' = *posseint l'imperi* 135)
 'poissament' = *pacifiquement* 203 (paix)
 'que les autrui' (els d'altri) = *que hom lus atorga* 95^v (auctroie)
 'estoit li chief de tout son heritage' = *era gitat de tot son heretatge* 200^v (chié)
 'cheoient per terres maintes' (moltes) = *cahien per terratrèmols* 138 (forma de 'mouvoir')
 'meur' (madur) = *moguts* 133^v (meü)
 'mort non meure' = *mort o star* 67^v (non meüe)
 'plenteis' (habundós) = *plan* 235 i 236, *plantat* 242
 'je ne i peusse avoir foy' = *yo no pogués ésser scapat* 121^v (fuy)
 'comme il avoient fait' = *com eren fugits* 208^v.

5) Falsa unió o separació de paraules

'a mises' = *perdudes* 80^v
 'd'eulz' = *dos* 56
 'en voient-il' = *enviaven ells* 5
 'certain ne legier' (sinònims) = *certa ley* (!) 47^v
 'ton ost' = *tantost* 225
 'par de là ne peussent venir nulles aides' = *neguna pèrdua no lus pogués venir per ells* 160^v
 'esperance de aide' = *leja esperança* 120^v (laide)
 'le consul non moien' (gens migencer) = *lo cònsol nomenà* 214^v
 'de dons' (présents) = *dedins* 133
 'que il n'estoient aus peres' = *que no aspra* 15
 'nobles en fais de chevalerie' = *noble infant de cavalleria* 200
 'en senat' = *en sa mà* 93
 'parmi ses paroles' = *per enuig de aquestes paraules* 157 (par ennui)
 'a tart' = *l'art* 123
 'mis en nulle' (anullat) = *posat en mig loc* 203^v (milieu)
 'guerredon du regne' = *guerre del dit regne* 68^v
 'deffendre leur devez compaignons' = *deffendre ells de nós* 181^v
 'distrat et laceré' = *destruhit e la terra serà deserta* 79^v (*c = t*).

6) Problemes de construcció de frases i de puntuació

'li sergans voiers' (singular) = *los saigs veents açò* 114^v
 'li dihoms Apius' = *los deuhòmens, és a saber Apius* 109^v

- 'quar, ce disoit-il, contredisant et refusant mon compaignon j'ay ...' =
car dehia e contrastava a mon companyó Camillus, yo he 206^v
- '... rey et des dizhommes' = *rey dels deuhòmens 135*
- 'tumultueux en repos, endormi en bataille' = *sglayats o amaguats o adormits en batalla 141^v*
- 'pueples entiers enrichiz' (sencers) = *pobles qui even richs e integres 196^v*
- 'li Latin, desquelz les courages estoient fraisles et ferouches, vouloient' =
los Letins dels quals los coratges even encara freschs, los ferotges volien 211
- 'vostre tribun seingneurs disoient avant' = ... *nostres tribuns. Senyors, dehie ell, abans ... 162*
- 'il faisoit bon traitier avec lui (= le peuple). Apres a mis Numes sa cure a creer' = *fahia bon tractar ab los empreses d'amics (!) Numa se aturà a crear 17.*

7) Noms propis

- 'o tu Tite!' = *o tu ciutat 243*
- 'li Tusculain' = *lo castellà 131^v*
- 'le froment meleien' (de Meleius) = *lo forment e lo mill e tot altre gra 135*
- 'Servilius Ahala' = *Servilius allà 138*
- 'avoient pris Ortone' = *havien-la presa e ordonada 100^v*
- 'Attiques' = *abtèntiques 101*
- 'li Veien anemi' = *los guanyants enemichs 93*
- 'li Acaiteux, Sabin, et ...' = *los avorrits Sabins 73^v (ataineux)*
- 'a Iovis ou autres dieus' = *ajustats a altres deus 5^v*
- 'pres de Pede, mais ...' = *pres de Pedenais, emperò 224^v*
- 'li Sannite per larrecin fait' = *la saviesa fa ... per ladronici 235^v*
- 'Iulius' = *Virgilius 102, Lucius 111*
- 'Rutilius' = *Tullius 87^v*
- 'les vaissiaus' (vassals) = *les Vestals 183^v*
- 'negoces' = *Vegetes 38^v (n = v, c = t).*

h) Tractament de paraules desconegudes

Les llargues llistes d'errades deuen haver deixat la impressió que el nostre traductor s'adonava rarament que no entenia el text de base. A vegades, però, sí que s'aturava davant un passatge difícil. Les seves reflexions donaven resultats ben diferents. Quan era possible, ometia el mot que constituïa dificultat.⁴³ Exemples:

43. És possible que en l'esborrany el traductor deixés un espai, com ho observava A. TOBLER en *Il «Panfilo» in antico veneziano*, AGI, X (1886-1888), 236: «Il traduttore ha lasciato in bianco dei vocaboli che probabilmente non intendeva». Cf. la posició de Denis Foulechat, traductor francès del Policraticus de Joan de Salisbury: «En plusieurs lieux ou je n'ay peu trouver conseil n'en livre n'en plus souffisans de moi, j'ay laissé les espaces, en esperance de les corriger s'il plaisoit a Dieu que je retourasse a Paris ou

- 'le lieu voit d'eulz' (buit) = *lo loch lur* 102
 'Iovis Feretri' (Ms *Fec'ii* i *Fret'ii*) = *Iovis repetit* 137^v (cf. 'fiertre' =
força i *fermetat* I.10.5)
 'ont esté indifferamment feru de la congnie' = *foren tots scapçats* 53^v
 'vit Manlius qui estoit ou marchié' = *se vaé* (!) *en lo mercadal* 200.

Més sovint el traductor es limitava a transcriure més o menys fidelment el mot francès desconegut, tot esperant potser de tornar-li més tard.⁴⁴ Això podria també ésser el cas en molts calcs o llatinismes citats més endavant.

- 'li pueples campenois' = *lo poble campanoys* i *campannoys* 235, *xampanoys* 235^v, 238^v, 242
 'les sors des phisiciens oracles' (de Delfos) = *les sorts dels fizicians orators* 170
 'vorage' = *vorage* 220^v
 'la cesance' = *lo tesante* 86
 'Iuno la monnoie' = *Iuno la mommi* 234 (cf. 'mounoie la deesse' = *monnoia la deessa* 130; 'temple de monnoie' = *temple de monoia* 137^v;
 'l'officine de monnaie' = *la officina de molnet* 204)
 'orbes et tristes' = *orbes e tristes* 201^v
 'la bataille milloenne' (de mil anys) = *la batalla milonee* 124
 'les entresains' = *los entresants* 243 (però *la sobrevesta real* 135)
 'porches, c'est a dire galleries et cavernes' = *porches* (Ms *che* *damunt* de *x*).
és a saber sales e galleries e cavernes 27^v
 'coapté' = *coaptats* i *coactats* 166^v ('adjoindre ou coapter' = *ajustar* 135^v;
 'coapter' = *aptar* 166; 'coaptacion' = *coaptació* 166^v, *tractamen* 1120^v)
 'criant et braiant' (sinònims) = *cridant e braydant* 30
 'blanchi ou candide' = *blanchi o candidati* 102^v.

Generalment, però, l'anònim català posava la primera paraula que la forma exterior del mot francès li suggeria :

- 'triboul' (desordre) = *tribú* 89
 'les trieuves' (trèves) *los tribuns* 233^v
 'les magistratz curulles' (llatinisme) = *los magistratz curoses* 213^v
 'li turgicien, c'est a dire li menesterieux' = *los tragicians, ço són los menestarals* 33
 'rioteus' (barallós) = *riotosos* 153

je pourroie et par livres et par docteurs bien recouvrer de les amender», citat en PETIT DE JULLEVILLE, *Histoire de la langue et de la littérature française*, II (Paris 1896), 266.

44. Ferrer Sayol, en la introducció a la seva traducció de Palladi *De re rustica*, criticava el fet que «alguns se'n avien fets a romançadors los quals no an aguda cura de declarar molts vocables que-y són no coneguts ne usats en nostre lenguatge mas que-ls an posat simplement segons que-ls an trobats scrits en lo latí, de manera que tant poch no són entesos en romanç», citat en castellà per M. SCHIFF, *La bibliothèque du marquis de Santillane*, BÉHÉ, CLIII (Paris 1905), 157; cf. l'ed. de L. TRAMOYERES en la *RABM*, XXIV (1911), 459. — J. MONFRIN (*HLF*, pàg. 364, nota 2) observava en la traducció italiana de Titus Livi del 1323 «des mots français laissés tels quels par le traducteur qui ne savait probablement comment les rendre».

- 'composer exordes et diz' = *compondre e exordir dits* 219
 'faire regehir et declarer' (sinònims) = *veure en clar* 50^v
 'un challenz' (desafiador) = *un còdol* 27^v
 'chatel' (capital) = *cavall* 159^v
 'sourvient' = *sovin* 113; 'sorvint a eulz' = *axi fortment a ells* 234 (s llar-
 ga = f)
 'l'inhibicion' = *l'ambicion* 155^v

Moltes vegades, segurament, el traductor ha cercat d'endevinar el sentit del mot desconegut; com que es deixava guiar bé pel context, no és fàcil de veure quan s'equivocava:

- 'se esbaudissoit' (s'alegrava) = *se amagava* 60
 'flottes ou radelles de fuz' (naus) = *bigues e cayrats de justa* 181
 'tribuns plebeiens' = *pagesos populars e villans (!)* 80
 'intercedoient et prioient' = *pregaven e entreposaven* 154 i 155^v
 'obicer' (objectar) = *arbitrar* 225; 'obicer et opposer' = *oposar e metre
 davant* 134
 'armee et adoubee' = *aturada e aparellada* 74.

i) *Errades corregides però no eliminades
 (semicorreccions)*

Com en el *Tresor* de Guillem de Copons, com en altres textos medievals,⁴⁵ també en el Livi català observem el fet estrany que a vegades hom corregia una errada advertida afegint la paraula justa amb *ço és, o, és a saber, e o res*, sense eliminar la falta. Ja hem vist en la descripció del manuscrit com un corrector, potser el traductor mateix, ratllava una gran part d'errades així agrupades amb la correcció. Però no les ha vistes totes: així, en *menaven o manaven* esborrava *menaven*, però deixava incanviat *manar | o menar*, que es troba precisament al tombant del foli 22-22^v. Hi ha molts més casos, no sempre fàcils de descobrir:

- 'ouquelles' = *en lo qual o en les quals* 234^v
 's'en coururent' = *se cobrien e's tolgueren* 99^v (*couvrir*)
 'mettoit conseil en soy et en ses enfans' = *meta consell en sos fets o en si
 mateix o en sos infants* 111 (cf. *supra infants* per 'en fais')
 'en la hautece' = *en la força o en la altea* 75
 'les feus' = *per los seus e per los fochs* 81^v (f = s llarga)
 'en champ egal' = *en compte equal o camp equal* 75
 'rendi desagradables' = *reté e feu desagradós* 204
 'pour jurer' = *per veure e jurar* 19 (*mírer*)
 'pour ce leur plot creer' = *per ço celar plagué lus crear* 214
 'digne du temple dedier' = *digne de edificar lo temple o dedicar* 47^v

45. Cf. *Geschichte der Textüberlieferung*, II (Zurich 1964), 258, nota 38; cf. nota 40.

- 'fu oye' = *fou exida e oida* 46^v
 'souvenans' = *sobiran ... e remembrant* 144^v
 'les separe de vous fors...' = *los separe de vostres fors sinó açò* 154
 'souvendieres' = *soblozes e ... sovinejades* 178
 'si semblerent les lermes estre plus justes' = *si ajustaren les làgrimes a sos ulls e semblaren plus justs* 116 (s'assembler)
 'paleur et paour' = *pahor e pal-lor ... és a saber paour e pahor* (sic) 21^v.

j) Errades del copista

Moltes de les errades atribuïdes en aquestes planes al traductor podrien ésser també obra del copista. El seu treball segurament no era gaire fàcil. Podem imaginar-nos l'aparença exterior de l'esborrany que li portava el traductor: ple de correccions, esborraments i afegitons, de tempteigs de traduccions, de notes interlineals i marginals, de paraules deixades mig en francès, de semicorreccions, etc. D'altra banda, no hem d'excloure la possibilitat que el copista escrivís al dictat del traductor.⁴⁶ Exemples d'errades:

- 'l'autre an empres' = *d'altra | part après al tombant del foli* 152-152^v
 'faire et rendre' = *fet e retra* 166^v
 'estoit dictateur a Tuscule' = *era dit a Tuscule* 93
 'au dictateur' = *al dit dictador* 140^v (diplografia)
 'l'amoient' (l'amaven) = *l'amenaven* 211^v
 'cesti ciel soz lequel' = *aquest sòtol sots lo qual* 192
 'Cocles' = *Clozes* 48^v (metàtesi).

Alguns casos d'errades corregides però no eliminades podrien també provenir del copista, que no volia embrutar la còpia. Moltes vegades afegia una paraula oblidada en un lloc sintàcticament poc apte:

- 'l'action' = *occisió o ocasió* 108
 'nulle foiz' = *ninguna venguda vegada* 3
 'personnes' = *paraules o persones* 108
 'ce estoit certain' = *és a saber e és tot cert* 134
 'confort ne aide' = *consell, confort ne ajuda* 39^v
 'graces' = *gracioses gràcies* 93^v
 'en celui an' = *en aquell temps, ço és en aquell any* 69^v
 'il eust peu' = *ell pogué poc* 85 (hagué)
 'desconfitures faites per les anemis' = *lurs desconfitures reebudes e fetes per los enemichs* 107

46. Així, per exemple, «Guiraud de Barri ... dictait son texte; puis il se le faisait relire et dictait à ce moment additions et corrections», citat per Y. LEFÈVRE en «Mélanges Archéologiques et Historiques de l'École Française de Rome» (1941-1946), 169; cf. G. THÉRY, «Mélanges J. Maréchal», II («Museum Lessianum», XXXII; Bruxelles 1950), 300.

- 'sers' = *enemichs, és a saber sclaus* 94
 'compaignies des chevaliers rommains' = *companyons romans ço és dels cavallers* 86
 'correspondit courtoisement a la humilité de son compaignon' = *respongués cortesament e dolça a son companyó e a la humilitat de son companyó* 118.

k) Diferents traduccions d'un mateix mot francès

Les llistes precedents de calcs i d'errades en el Livi català han insistit massa sobre l'aspecte passiu i negatiu de la traducció. Però afirmem que, de tota manera, es tracta d'un gran document cultural de valor literari i d'interès filològic. Que el traductor era molt més independent davant el text de base que no pas, per exemple, Guillem de Copons i l'anònim de la *Ciutat de Déu*, ho hem provat fins i tot estadísticament (cf pág. 9). Aquesta independència, l'absència de la por de caure si hom no tradueix mot a mot que paralitzava l'esperit de creació, el sentit crític, la intuïció lingüística de tants altres, prové d'una certa agilitat i d'una certa lleugeresa mental del nostre traductor, del seu admirable coneixement del francès i de la seva facilitat en l'ús del català. Que el seu vocabulari és ric i variat i que s'esmerçava a ésser precís en l'ús de les paraules més adients, ho volen mostrar els exemples següents de com traduïa diferentment un mateix grup de mots francesos. Mostren també el seu desig d'entendre el text de base i de fer-lo fàcil als lectors: dues qualitats que no trobem sinó rarament en traductors medievals.

- 'ataineux, -euse(s)' = *malvolent* 65, 87, 156, *barallosa* 97, *aerada* 53, *cuytada* 48, *cruels* 19v; 'haineux et atayneux' = *aborrit e malvolgut* 78v; 'plus atayneux' = *en major hoy* 68v; 'ataineusement' = *valentment* 61v, *furiosament* 54v, *cuytadament* 78, *hirosament* 49v i 88v, *odiosament* 120v, *fallonament* 58v i 229, *secretament* 224, *encontinent* [e] *ivaçosament* 138, no traduït 97v; 'secouroit ataineusement' = *fahia més correr e més cuitar* 86.
 'violé' = *violat o forçat* 60v, *desombrats e avillonits* 59v, *troncades e sullades* 209; 'violé et honni' = *forçat e ahontat* 40v; 'violé et occupé' = *malmenats, ocupats e ensutzats* 189; 'non violés' = *sans e salvés* 44.
 'ruser' = *retraure* 55, *empènyer* 75, *empatxar* 76v, *jugir e desar* III.48.3; 'fist ruser' = *féu exir ab empemptes* 168; 'fai ruser' = *fé jugir ... e cesar* 109v; 'rusa et parsuit' = *squívà e perseguí* 63v; 'ruserent' = *empenyeren* 110; 'se ruserent' = *isqueren de lur clausura* 96; 'rusé' = *avisat* (!) 119; 'rusez' = *ruxats e reculats* 55v.
 'debouté et rusé' = *empés e botat e ruxat* 124; 'bouter' = *empènyer* 83; 'propeller et debouter' = *repel·lir e foragitar* 150; 'chacié et debouté' = *gitats e empesos* 75v; 'poussez et deboutez' = *batuts* (!) *e encalçats* 90v; 'roys deboutés' = *reys deposats e foragitats* 86; 'eschiva et debouta' =

- esquivà* 76^v; 'debouta et recula' = *enderrocats e rebotats* 198^v; 'bouter ne reculer' = *empènyer ne tornar atrás* 221^v.
 'reculer' = *retornar e perdre terra* 206; 'reculerent' = *reversegueren i recularen* 14; 'les reculerent et firent fourir' = *los recularen e feren fugir* 227; 'reculé' = *remuhida o rebugiada* 155^v, *revessegat arvera* 197 i 199^v; 'reculanz' = *qui perdien terra* 206, *arvera esquena* 196^v; 'chaça et recula du champ' = *empès e refrontà e'ls gità del camp* 136; 'reculer et tornoier' = *retornar e tornegar* 134.
 'oroison' = *oració o parlament* 148, *oració e prehic* 189^v, *prehicació* 123, *amonestació* 123, *notable amonestació e sermó* 121.
 'concion' = *conció o parlament* 118^v, *conció o parlament públic* 224^v, *conció o comun parlament* 121, *prehic e conció* 189^v.

VIII

LA TRADUCCIÓ CASTELLANA DE TÍTUS LIVI

Hom ha dit⁴⁷ que la versió catalana de la *Història Romana* ha servit de base per a la traducció castellana feta pel canceller Pero López de Ayala entre el 1390 i el 1406.⁴⁸ No fou pas així. Un manuscrit de l'Escorial diu ja en el títol que Ayala seguia la versió francesa de Pierre Bersuire.⁴⁹ El passatge que editem a l'apèndix també provarà aquesta dependència. De tota manera, en la dedicatòria al rei Enric III llegim :

«Plogos que lo [el Livi] tornasse en el lenguaje de Castiella el qual estava en *latin* per vocábulos ignotos et escuros.»⁵⁰

Potser sí que de vegades consultava realment un text llatí tot traduint literalment la versió francesa. Com l'anònim català, Ayala traduïa també

47. Riquer, *L'humanisme* ..., 94, i en *BSCC*, XVII (1936), 293; cf. Rubió i Lluch, *Joan I* ..., 67.

48. Vegeu J. Simón Díaz, *Bibliografía de la literatura hispánica* III, 1 (Madrid 1963), 207; *CC*, LXI (1954), 37-39; F. Branciforti, *Las flores de los «Morales de Job»*, «Pubblicazioni dell'Università di Messina», VII (Firenze 1963), Introducció, pàg. LII; M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía...* («Obras», L), 51, i *Biblioteca de Traductores Españoles*, II («Obras», LV; Santander 1952), 345-357; edició de la dedicatòria per F. Meregalli, *La vida política del Canciller Ayala*, «Instituto de Estudios Cisneros» (Madrid 1955), 165-176; Díaz Plaja, *Historia general...*, I, 493-512 i 516.

49. J. Zarco Cuevas, *Catálogo de los manuscritos castellanos de la Real Biblioteca de El Escorial*, I (Madrid 1924), 160-162.

50. Compareu l'opinió de Lope de Vega: «No sabiendo latín bastantemente copian y trasladan de la lengua italiana lo que se les antoja, y luego dicen: traducido de latín en castellano» (*El desdichado por la honra*, *BAE*, XXXVIII, 16; cf. *La Dorotea*, IV, 3, ed. J. M. Blecua (Madrid 1955, 456).

la dedicatòria de Bersuire al rei Joan *el Bo* de França i l'explicació preliminar d'alguns mots llatins destinada a lectors francesos.

Cap al 1429, Rodrigo Alfonso de Pimentel, comte de Benavente, abreujava la traducció completa del canceller Ayala en un sol volum, editat a Salamanca el 1497. Més tard, però abans del 1477, també la versió francesa de Bersuire ha estat resumida en un sol volum per «Maistre Henri Romain, chanoine de Tournai».⁵¹

Recordem, finalment, que la perduda segona dècada d'*Ab urbe condita* sobre la primera guerra púnica fou suplerta per una compilació treta de Silius Itàlicus per Leonardo Bruni d'Arezzo († 1444). La traducció francesa d'aquest text feta per Jean le Bègue pels volts del 1450 fou introduïda en manuscrits i edicions del Livi de Bersuire. És ben sabut que Francesc Alegre traduïa, el 1472, el *Bellum punicum* al català, a base, però, de la versió italiana feta pel mateix Leonardo Bruni.

A P È N D I X S

1

TITUS LIVI, *Ab urbe condita* 11.5-13.5 (* = vegeu nota de Trevet).

11. ⁵ Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id maximum* fuit; nihil enim per iram aut cupiditatem actum est, nec ostenderunt bellum* prius quam intulerunt. ⁶ Consilio etiam* additus dolus. Spurius Tarpeius romanae praeerat arci. Huius filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem accipiat; aquam forte ea* tum sacris* extra moenia petitum* ierat. ⁷ Accepti obrutam armis necavere seu ut vi capta potius arx videretur seu prodendi exempli causa, ne quid usquam fidum proditori esset. ⁸ Additur fabula,* quod vulgo Sabini aureas armillas magni ponderis brachio laevo gemmatusque magno specie anulos habuerint, pepigisse eam quod in sinistris manibus haberent; eo scuta illi pro aureis donis congesta. ⁹ Sunt qui eam* ex pacto tradendi quod in sinistris manibus esset directo arma petisse dicant, et fraude visam agere sua ipsam peremptam mercede.

12. Tenuere* tamen arcem Sabini; atque inde postero die, cum romanus exercitus instructus* quod inter Palatinum Capitolinumque collem campi est compleisset, non prius descenderunt* in aequum,* quam ira et cupiditate recuperandae arcis stimulante animos in adversum Romani subiere.* ² Principes utrimque* pugnam ciebant: ab Sabinis Mettius Curtius, ab Romanis Hostius Hostilius. Hic* rem romanam iniquo loco ad prima signa animo atque audacia sustinebat. ³ Ut Hostius cecidit,* confestim romana inclinatur acies fusaque

51. Vegeu *HLF*, 410.

est [...] ad veterem portam Palatii [...] Romulus et ipse turba fugientium actus, arma ad caelum tollens, «Iuppiter, tuis, inquit, iussus avibus hic in Palatio prima urbi fundamenta ieci. Arcem iam scelere emptam Sabini habent; inde huc armati superata media valle tendunt. ⁵ At tu, pater deum hominumque, hinc saltem arce hostes, deme* terrorem Romanis fugamque foedam siste. ⁶ Hic ego tibi templum Statori Iovi, quod monumentum sit posteris tua praesenti ope servatam urbem esse, voveo.» ⁷ Haec precatu, velut si sensisset auditas p̄gces, «Hinc,* inquit, Romani, Iuppiter optimus maximus resistere atque iterare pugnam iubet». Resistere Romani tamquam caelesti voce iussi: ipse ad primores Romulus provolat. ⁸ Mettius Curtius ab Sabinis princeps ab arce decucurrerat, et effusos* egerat* Romanos toto quantum foro spatium est. Nec procul iam a porta Palatii erat, clamitans: «Vicimus perfidos hospites, imbelles hostes. Iam sciunt longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris.» ⁹ In eum* haec gloriantem cum globo* ferocissimorum iuvenum Romulus impetum facit. Ex equo* tum forte Mettius pugnabat; eo* pelli* facilius fuit. Pulsum* Romani persequuntur; et alia romana acies, audacia regis* accensa, fundit* Sabinos. ¹⁰ Mettius in paludem sese strepitu sequentium trepidante equo coniecit; adverteratque ea res etiam Sabinos tanti periculo* viri. Et ille quidem adnuentibus ac vocantibus suis favore multorum addito animo* evadit. Romani Sabinique in media convalle duorum montium redintegrant proelium: sed res romana erat superior.

13. Tum Sabinae mulieres,* quarum ex iniuria bellum ortum erat, crinibus passis scissaque veste, victo malis muliebri pavore,* ausae se inter tela volantia inferre, ex transverso impetu facto* dirimere infestas* acies, dirimere iras, ² hinc* patres, hinc* viros* orantes, ne sanguine se nefando* soceri generique* respergerent, ne parricidio macularent* partus suos, nepotum illi, hi liberum progeniem. ³ «Si adfinitatis inter vos, si conubii piget, in nos vertite iras. Nos causa belli, nos vulnerum ac caedium* viris ac parentibus sumus. Melius peribimus quam sine alteris vestrum viduae aut orbae vivemus.» ⁴ Movet res tum multitudinem tum duces; silentium et repentina fit quies; inde ad foedus faciendum duces prodeunt. Nec pacem modo sed civitatem unam ex duabus faciunt. Regnum consociant, imperium omne conferunt Romam. ⁵ Ita geminata urbe, ut Sabinis* tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus* appellati. Monumentum eius pugnae, ubi primum ex profunda emersus palude equus Curtium* in vado statuit, Curtium Jacum appellarunt.

2

NICOLAS TREVET, *Apparatus libri Titi Livi «Ab urbe condita»* (Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. lat. 5745, extrets, amb variants del Ms. de Lisboa, Bibl. Nac. illum. 134).

multoque id maximum, id est valde excessive, magnum et precipue respectu precedencium. — *ostenderunt bellum*, id est voluntatem bellandi. — *CONSILIO ETIAM: ostendit quomodo bellum per dolum inceperunt. Fuit dolum huiusce modi: Spurius Tarpeius habebat custodiam arcis — non illius que in Palatino monte

a conditione urbis a Romulo constructe, sed unius [L post] alterius edificate in monte Capitolino, ut innuit sequencia. Huic erat quedam filia, quam Tacius rex Sabinorum, dato vel magno [L magis] promisso auro, ut sequencia indicant, induxit ut Sabinos armatos introduceret in arce. Hoc ut compleret ad querendam aquam extra menia civitatis exivit. Armati qui per eam introitum expectaverant virginem occiderunt, vel ut viderentur non proditiose arcem intrasse, vel timendo ne sicut prodiderat cives ita etiam ipsos proderet proditores. — *ea*, id est filia Spurii. — *sacris*, id est pro sacris faciendis vel celebrandis. — *petitum*, id est ut peteret. — * **ADDITUR FABULÆ**: docet quid fabulose de hoc narratur. Dictum est enim quod armis necata est; modum tamen quo necata est non dixit, sed narratur dupliciter: uno modo quia vulgare est et publicum, quod Sabini habuerunt in sinistro brachio armillas aureas magni ponderis, et anulos cum gemmis magne pulchritudinis. Pepigit ergo virgo quod Sabini darent ei quod portarent in sinistris. Illi autem pro donis que sperabat puella congesserunt super eam scuta que in sinistra portabant; quibus oppresserunt eam ad mortem. — * **SUNT QUI EAM**: ponit alium modum: quia sunt aliqui qui dicunt ut prius quod elegit ex pacto ea que erant in sinistris, et ex hoc petivisse a Sabinis arma que in sinistris habebant; unde visa est eis fraudulentè agere, et sub [L cum] armis perisse que petivit pro mercede. Sic Valerius libro IX «De perfidia» [Valerius Maximus, «De factis et dictis memorabilibus Romanorum» IX.vi.1], adiungens: «Absit reprehensio, quia impia proditio celeri pena vindicata [L vindicta] est. — **12. TENUERE**: dicit quod cum Sabini solam arcem haberent, romanus exercitus postero [L posteriori] die campum [L campi] qui est inter Palatinum montem et Capitolii collem complevit. — *instructus* armis. — *descenderunt* Sabini. — *in equum*, id est in planum ad pugnandum. — *subiere* montem. — *utrimque*, id est tam ex parte Romanorum quam Sabinorum. — *hic*, id est Hostius. — *cecidit* quia Hostius [L Hostilius] in hoc bello interfectus fuit. — *deme*, id est aufer. — *hinc*, id est ex hoc loco. — *effusos*, id est dispersos. — *egerat*, id est fugaverat. — *in eum*, id est Mettium Tacium [L Curcium]. — *cum globo*, id est collectione iuvenum. — *ex equo*, id est eques [sic] pugnavit. — *eo*, id est ex hoc. — *PELLI*, id est expelli in fugam. — *pulsus* Mettium in fugam. — *regis* Romuli. — *fundit*, id est dispergit. — *periculo*, id est propter periculum. — *addito animo*, id est confortato favore multorum in auxilium sui veniencium. — **13. TUM SABINE MULIERES**: hic agit de fine et consummatione belli, que non fuit alterius victoria, sed inter utrasque facta concordia. Ostendit primo quomodo mulieres Sabine rapte inter partes pacem et concordiam procuraverunt. — *victo pavore*, id est postposuerunt pavorem qui solet inesse [L esse in] mulieribus. — *impetu facto* quia cum celeritate venerunt. — *infestas*, id est nocivas et inquietas. — *hinc*, id est ex una parte. — *hinc*, id est ex alia parte. — *viros*, id est maritos. — *nephando*, id est indigno. — *soceri generi*, quia hoc enim bellum inter soceros et generos erat. Sabini enim soceri et Romani generi, quia filias Sabinorum duxerant. Unde de hoc bello scribens Ovidius III (202) «De Fastis» [L De Faustis] dicit: «Tunc primum generis intulit arma socer.» — *macularent* dum hii avos, alii [L illi] patres occiderent; Sabini erant avi liberorum Romanorum, et Romani erant patres nepotum Sabinorum. — *cedium*, id est morcium. — *ut Sabinis*: nota quod Sabini dicti sunt Cures; unde Ovidius de Sa-

binis in tercio [L in sexto] «De Fastis» [III.201] dicit: «Intumuere Cures»; quia ergo nomen imperii translatum est Romam. — Romani a Curibus, id est Sabinis, Quirites dicti sunt. — Curcius, id est Mettius, princeps Sabinorum.

3

PIERRE BERSUIRE, *Le livre de Titus Livius*. (Paris, Bibliothèque Sainte-Geneviève, Ms. 777.)

Comment la tour de Romme fu prise par trahison et la damoisele occise, et des dames qui firent la paiz.

11. ⁵ Apres ces choses ainsi faites, bataille se commença entre les Sabins et les Rommains, laquelle fu trop plus grande que n'orent esté les autres dessus dites; car les Sabins ne voudrent point aler avant par maniere de courrous ne par convoitise, ne ne monstroient point qu'il vousissent fere guerre jusques a tant que il la firent. ⁶ Et si userent de fraude avecques conseil: Car Tacius li roys des Sabins corrompi par promesses la fille d'un homme qui gardoit la forteresse de Romme — qui avoit nom Spurius Tarpeius — afin qu'elle receust genz d'armes de par les Sabins en la tour que son pere gardoit. Si avint que un jour de sollempnité la fille ala hors de la tour pour querre de l'yaue; ⁷ si mist dedenz les Sabins chevaliers, qui tantost l'estranglerent et estaindrent, et pristrent la tour. Et dient aucuns que il estranglerent la damoisele afin qu'il feust veu qu'il avoient prise la tour par force; les autres dient que ce firent il pour donner exemple a toutes genz que a nul traistre ne doit on foy garder. ⁸ Aucuns dient que quant li Sabins firent convenance avecques la pucele d'eulz baillier le donjon, il portoient en leurs senestres bras armilles — (*Incident*: Armilles estoient certains aournemens que l'en portoit anciennement en bras) — et anniaux d'or avecques pierres precieuses; si li promistrent a donner les choses que il portoient en leurs mains senestres, mais ce entendoient il des escus que il portoient en leurs mains senestres: asquieus il l'estaindrent a l'entree de la tour. ⁹ Les autres dient que, pour ce que il portoient en leurs senestres armes et escus avecques les armilles, la pucelle par fraude voutt tout avoir, contre l'entencion de la convenance; pour laquelle fraude les chevaliers par indignacion la tuerent a son propre salaire, c'est a dire a tout les escus et les armes de leurs senestres mains.

12. Les Sabins toutes fois retindrent la tour; dont l'endemain apres, li olz des Rommains introduit et apris et armés se mist ou champ qui est entre ie mont

Variants del mss. Paris, Bibl. Nat. fr., 263 (= P) ; Ginebra, Bibl. Publ., 77 (= G):

1. *Rúbrica en P*: Comment les Sabins pristrent par trayson la tour de Rome, a que G *afegeix*: et occistrent la damoisele. — 3-4. bataille ... Rommains] une bataille est commencé avec les Sabins P, G — 5. maniere de] *no consta en P, G* — 8. homme] *no consta en P, G* — 13. il feust veu] qu'on eust veu G — 14. dient] distrent G — 24. fraude] chose G; par indignacion] indignés G — 26. retindrent] receurent G; l'endemain] le jour apres P, G — 27. introduit] instruis P, G

Palatin et le Capitole, si que par grant yre et par grant talent de la tour recouvrer il n'attendirent pas que les Sabins descendissent a eulz en bataille, ains alerent 30
 envers la tour pour la assaillir et pour la prendre. ² Les princes d'une part et
 d'autre vouloient la bataille, c'est a dire Metius Curcius pour les Sabins et Hostius
 Hostilius pour les Rommains. Cestui Hostius en la premiere eschiele par
 son hardi courage soustenoit Rommains en celui lieu, qui estoit lieu perilleus, si
 que il convint que il y mourust. ³ Et tantost qu'il fu mors la bataille rommaine
 se prist a encliner, et s'enfuyrent les Rommains jusques a la vieille porte du palais. 35
 Lors Romulus et la tourbe de ceuls qui s'enfuyoient leva en ciel ses armes et dist
 ces moz: ⁴ «Iupiter, dist il, je par le commandement de tes oyseaus getay le
 premier fondement de ceste cité en cestui palays ci, et tu voiz que les Sabins tien-
 nent ja nostre tour, laquelle il ont par traison acquise; et en oultre viennent il
 tous armez et ont ja seurmonté le milieu de la valee. ⁵ Tu donques, Iupiter, pere 40
 des dieux et des hommes, vueilles orendroit nos anemis chacier de nostre tour,
 et paour et crainte soustraire de ces Rommains, et ceste fuite qui est orde et vilaine
 sister et arrester. ⁶ Et je te veu que, se tu nous donnes ci endroit stacion et
 resistance, je te feray ci endroit un temple qui sera appelé 'le temple de Iovis
 le Statour', a perpetuelle memoire de ceuls qui apres nous vendront que ceste 45
 cité a esté gardee par ton aide». ⁷ Lors, aussi comme s'il eust sentu que Iupiter
 eust oïes ses prieres, Romulus s'est tourne et a dit aus Rommains: «Ici endroit,
 o vous Rommain, Iupiter li tres grans et tres bons commande resister aus anemis
 et recommencer derechief la bataille». A ceste voiz, aussi comme s'elle fust venue
 du ciel, les Rommains se arresterent, et Romulus s'en va vers les premiers has- 50
 tivement. ⁸ Si estoit avenu que Mettius Curcius, li prince des Sabins, s'en estoit
 descendus de la tour et avoit chacier et expandus les Rommains tant comme
 duroit tout le marchié, et n'estoit pas long de la porte du palais, ou il crioit et
 disoit hautement: «Nous avons, disoit il, vaincus les traistres honteus et les anemis
 sans vertu. Orendroit, dist il, pueent il bien savoir que il a grant differance entre 55
 ravir vierges et bataillier avecques hommes». ⁹ Endementres que Mettius se
 glorifioit en telle guise, vint Romulus contre lui prestement, et avecques lui grant
 moncel de jovenciaux tres fiers. A celle heure se combati Mettius en lieu plain
 et egal, pour laquelle chose il fu trop plus aisiez a en faire fourir; si s'enfouy, et les
 Rommains le sivrent, et la bataille rommaine, enflambee pour le hardement 60
 que il veoient en Romulus leur roy, recula et chaça et expandi les Sabins. ¹⁰ Et
 le cheval de Mettius ot paour du trepignis que faisoient ceuls qui le sivoient, si
 se bouta dedenz une paluz; laquelle chose fu cause en partie dont les Sabins furent
 desconfis, car il se doubterent du peril et de la perte de celui vaillant homme.
 Mais finalement il reprist courage, et par la faveur et l'aide des siens il eschappa 65
 d'ileuc. Lors li Rommains et li Sabin ou milieu de la valee qui estoit entre les

— 31. Curcius] Tacius *G*. — 36. qui] qui o lui *G* — 42. orde] laide *G* — 46. *P, G donen*
act la rúbrica: Comment li Rommains et les Sabins se combatirent et comment les
 dames mistrent les pais entre eulz. — 49. derechief] *no consta en G* — 50. va] ala *G* —
 52. descendus] issus *G* — 54. disoit il, vaincus] vaincu, fait il *G*; honteus] hostes *G* —
 59. aisiez] aisibles *G*; en faire fourir] s'enfoir *G* — 61. recula] rusa *P, G* — 63. se] *G*
 le *G* — 64. celui] si *G* — 66. lors] *no consta en P, G*

deux montaignes ont recommenciee et renterinee la bataille, mais la partie des Rommains estoit la souverainne.

13. Lors les fames Sabines, pour l'injure desquelles la bataille estoit nee,
 70 si ont trenchiees leurs robes et espendus leurs crins; et seurmontee toute paour
 feminine pour les mauls qu'elles virent elles se osèrent hardiement bouter entre
 les javeloz volans, et vindrent en traversant par grant esbievement et se mistrent
 entre les deux batailles anemies et crueles et les departirent l'une de l'autre; ² et
 prièrent d'un costé leur peres et de l'autre leurs maris que les socres — (*Incident:*
 75 Socres est apeles celui qui est pere de la fame au regart du mari de ycelle) — et
 les gendres ne se arroussassent du sanc les uns des autres, et que il ne maculassent
 pas les enfantemens d'elles par parricide en occiant la ligniee les uns de leur neveux
 les autres de leur enfans. ³ Et si disoient elles ainsi: «[Si] il vous desplaist de l'af-
 finité qui est entre vous, tournez voz yres contre nous. Nous, disoient elles, som-
 80 mes cause de la guerre et des plaies et des mors de nos maris et de nos parens.
 Il nous vault mieus tourner cest mal seur nous singulierement, car il nous vault
 mieus perir que vivre seules et veves sans les uns et sans les autres de vous.» ⁴ Les
 paroles des dames ont esmeu les dus et les multitudes des deux parties soudainne-
 ment, et respons fu fait que les dus se traient a traictier des aliances. Si ont fait
 85 non pas seulement aliances et pais, mais de deux citez ont fait une. Leurs royau-
 mes ont aünez et acompaigniez et tout l'empire des deux pueples ont reportee
 a Romme. ⁵ Par tele maniere fu doublee la cité de Romme; et pour ce que a la
 fin fust aus Sabins aucune chose donnee et acreue, les Rommains s'accorderent que
 il fussent appelez Quirites, pour cause et en honneur d'une famille qui estoit chies
 90 les Sabins que l'en appeloit les Custes. Et aussi vouldrent li Rommain que le lac
 et le palu duquel Mettius Curcius se estoit eschappez fust des lors apelez 'lacus
 curcius', c'est a dire le lac curcien.

4

TRADUCCIÓ CATALANA ANÒNIMA: «*Les Décades de Titus Livius*» (Londres, British
 Museum, Ms. Harley 4893).

En quina guisa los Sabins prengueren per traïció la terra de Roma e mataren la donzella.

11. ⁵ Après aquestes choses axí fetes, una bataylla se començà ab los Sabins,
 la qual fo pus gran que no eren estades les altres dessus dites; car los Sabins no
 5 volguerent anar avant per córrer o per cobeejança, ni mostraren que volguessen

— 67. la partie] la part *P*, *G* — 70. seurmontee] espendue *G* — 71. se osèrent] se
 sont ousees *G*; bouter] embatre *G* — 76. maculassent] martelaissent *G* — 78. ainsi:
 Si il] ainsi il *Ms* (*haplografia*), Si il *P*, *G* — 81. Il nous vault ... car] *no consta en*
P, *G* — 82. seules] viles *G*, orbes *P* — 84. fu fait que] *no consta en P*, *G*; traient] trais-
 trent *G* — 87. par tele ... Romme] *no consta en G* — 89. et en] de l' *G* — 91. Mettius]
 Mercius *Ms*, Mucius *G*.

fer guerra fins attant que ells la feren, ⁶ e usaren de frau e de conseyll. 'Car Tassius, qui era rey dels Sabins, corrompé per prometença la filla de hun qui havia nom Espúrius Tarpeius, qui guardava la fortalea de Roma, a ffi que ella reebés gents d'armes de part dels Sabins en la torre que son pare guardava. E esdevench-se que un jorn de una sollempnitat la filla anà fora de la torre per demanar aygua; ¹⁰ ⁷ e més dedins los Sabins cavallers, que tentost la affoguaeren e mataren, e prengueren la torre. E dien alguns que <com> ells offeguaeren la donzella a ffi que hom hoís que ells havien presa la torre per força; los altres digueren que açò faeren ells per donar exemple a totes gents que a nengú traydor no li deu tenir fe. ⁸ Alguns dien que, com los Sabins faeren covinença ab la donzella de liurar-los la fortalea, ells aportaven en lurs sinestres braces armilles — (*Incident: Armilles són certs ornaments los quals portaven antiguament en los brassos*) — e anels d'or e de pedres precioses, e sí lli prometeren donar les coses que ells portaven en lurs mans sinestres, mas açò entenien ells dels scuts que ells portaven en lurs braços sinestres, los quals ells tenyen a l'entrant de la torre. ⁹ Los altres deien que per açò que ells portaven en lurs sinistres armes e scuts ab les armilles, la donzella per frau volch-ho tot haver contra la intenció de la covinença; per la qual cosa los cavallers indignats la mataren ab lur propi salari, ço és a dir que [ab] lurs scuts e ab les armes de lurs sinistres mans.

12. Los Sabins tota vegada reeberen la torre; d'on lo jorn emprès los hosts dels Romans instruhits e apercebuts e armats se meteren en lo camp qui és entre lo mont Palatín e lo Capitoli, axí que per gran ira e per gran voluntat de recobrar la torre ells no speraren que los Sabins devallassen a ells en bataylla, ans anaren davant la torre per assalt a combatre e per pendre-la. ² Los prínceps de una part e d'altra volien la bataylla, ço és a saber, Mètius Cúrcius per los Sabins, e Hòstius Hostílius per los Romans. Aquest Hòstius en la primera scala per son ardit coratge sostengué los Romans en aquell loch, qui era loch perillós, axí que covench que ell hi morís. ³ E tantost que ell fon mort la bataylla romana se pres a enclinar, e se'n fugiren los Romans entrò a la villa e porta del palau. Lavors Ròmulus e la multitud de aquells qui ab ell(s) se'n fugien levà al cel ses armes e dix aquests mots: ⁴ «Júpiter», dix ell, «yo per lo manament de aquests ocells gití lo primer fonament de aquesta ciutat en aquest palau ací; e tu veus ja que los Sabins tenen ja la nostra torre, la qual ells per traïció han guanyada; e més avant vénen ells tots armats e han ja muntat la mitat de la vall. ⁵ Tu donques, Júpiter, pare dels déus e dels hòmens, vulles ara nostros enemichs gitar de nostra torre, e sotstraure la paor de aqests Romans, e aquesta fuyta qui és lega e villana cessar e aturar. ⁶ E yo-t vot que si tu nos dónes ací ara resistència e stació, yo-t faré ací un temple qui serà appellat 'lo temple de Jovis lo Stator', a perpètua memòria de aquells qui après nós vendran que aquesta ciutat és stada guardada per ta ajuda».

L'abreviatura il. significa interlineal:

12. com] resulta sobrer — 19. ells] elles Ms — 20. ells] elles Ms (cf. r. 45); tenyen] rasura entre y i e — 23. ab] no consta en el Ms — 43. qui serà ... temple] afegit al marge; a] il.

45 *Com los Romans e los Sabins se combateren e com les dones feren pau entre elles.*

⁷ Lavors, axí com ell hac sentit que Júpiter hac oïdes ses preguàries, Ròmulus se-n és tornat e ha dit als Romans: «Ací», dix ell, «o vosaltres Romans, Júpiter lo molt gran e lo molt bo, mana resestir als enemichs e retornar a la bataylla». A aquesta veu, axí com si ella fos venguda del cel, los Romans se aturaren, e Ròmulus se-n anà vers los primers cuytadament. ⁸ Si se sdevench que Mècius Túcius, lo príncep dels Sabins, se-n era exit de la torr e havia encalçat e scampat los Romans tant com durà tot lo mercat, e no era pas luny de la porta del palau; hon el cridava e dehya altament: «Nós havem vençut los traydores [*sic*] hosts sens virtut. Ara», dix ell, «poden ells bé saber que ha gran differència entre robar vèrgens e batayllar ab los hòmens.» ⁹ Dementre que Mècius se glorificava en aquesta guisa, vench Ròmulus contra ell prestament, e ab ell gran multitut de jóvens molt fers. Aquella hora se combaté Mècius en loch pla e equal, per la qual cosa ell fon pus amanuit per a fugir-se-n; e si se-n fugí. Los Romans lo seguiren; e la bataylla romana, enflamada per l'ardiment que vehien en Ròmulus lur rey, encalçà e scampà los Sabins. ¹⁰ E lo cavall de Mècius hac pahor del brogit de aquells qui-l seguïen, sí-l mès dins un marjal; la qual cosa fon causa en partida d'on los Sabins foren desbaratats, car ells se dubtaren del perill e de la pèrdua de axí valent hom. Mas finalment ell pres coratge per la favor e ajuda dels seus e escapà de aquell loch. Los Romans e los Sabins en lo mig loch de la vall qui ere entre les dues muntaynes començaren e retornaren la bataylla, mas la part dels Romans era pus sobirana.

13. Lavors les fembres Sabines, per la injúria de les quales la bataylla era stada començada, sí han trencades lurs robes e los cabells steses; e foragitada tota pahor feminina per los mals que elles vehien, elles foren gosades ardidament leixar-se anar entre los darts volants, e vengueren travessant per gran abrivament e s meteren entre les dues bataylles enemigues e cruels e las departiren la una de l'altra. ² E apartats de l'un costat lurs pares e de la altra lurs marits que los sogres — (*Incident*: Sogre és appellat aquell qui és pare de la muller en esguart del marit de aquella) — e los genres no-s ruxassen de la sanch los uns dels altres, e que ells no destruhissen los infantaments d'elles per parricidi en matant los linatges los uns de lurs n'ets e los altres de lurs infants. ³ E sí deyen elles: «Si-us desplau la affinitat qui és entre vosaltres, tornats vostres ires contra nosaltras. Nosaltras», deyen elles, «som causa de la guerra e de les nafres e de les morts de nostres parents e de nostres marits; per què nos valria més [...] a nós perir que viure veylles e vídues sens los huns e sens los altres de vosaltres.» ⁴ Les paraules de les fembres han induhits los duchs e la multitut de amdues les parts sobtosa-
80 ment, e feta resposta los duchs se apartaren a tractar de les lligues. Sí han fet no

— 52. tot] *il.* — 53. dehya] *correcció de* deya; Nós havem vençut] *correcció de* Havem vos vençut o vos havem vençuts (o vos havem vençuts *esborrat*); virtut] *il.* — 54. bé] *il.* — 56. prestament] *il.* — 58-59. romana] *il.* — 62. de la pèrdua] *il.* — 63. e escapà] e *il.* — 65. era pus] era la pus (la *esborrat*) — 67. començada] feta començada (feta *esborrat*); robes e] e *il.* — 72. aquell] *afegit al marge* — 73. los genres] los *correcció de* ls — 74. parricidi] *correcció de* parricidi — 75. deyen] deyen o dehien (o dehien *esborrat*) — 79. e vídues] *il.*

pas solament lliges e pau, mas de dues ciutats han fet una. Lur regne han unyt e acompanyat, e tot lo imperi de dos pobles han reportat en Roma. ⁵ Per tal manera fon doblada la ciutat de Roma. E per ço que a la perfín als Sabins fos alguna cosa donada e afita, los Romans acordaren que ells fossen appellats Quírites, per rahó de la honor de una companya qui era entre los Sabins que hom appellava los Custes. E axí mateix volgueren los Romans que lo lach e la marjal de la qual(le) Mócius Cúrcius era scapat fos d'aquí avant appellat 'Iacus curcius', és a saber lo lach curcià.

5

PERO LÓPEZ DE AYALA, *Titus Livius «Las ystorias»* (Madrid, Biblioteca Nacional, Ms. 10802).

Como los Romanos querían tomar la torre y se vencían, y la oración y voto que fiso Rómulus a Júpiter.

11. ⁵ Fynalmente otra batalla es començada con los de Sabina, la qual fue más grande que non fue alguna de las suso dichas: ca los Sabinos non quisieron yr adelante nin por saña nin por cobdicia de robar, nin davan a entender que ellos quisiesen faser guerra fasta tanto que la fisieron. ⁶ Y así usaron de engaño en su consejo. Ca Tacius el rey de los Sabinos corronpió por promesas de oro que le prometió la fija de uno que guardava la fortaleza de Roma, el qual avía nonbre Espurius, a fin que le acogiese gentes de armas de la parte de los Sabinos en una torre que su padre guardava. Asý avino que un día su fija salió fuera de la torre por traer agua, y abrió-se la puerta ⁷ y pusieron dentro los Sabinos; los quales luego mataron a los que estaban dentro y tomaron la torre. Disen algunos que mataron eso mesmo a la donsella porque non dixiesen los Romanos que avían tomado la torre por engaño salvo por fuerça de armas. Otros disen que la mataron a la donsella por dar exenplo a todas las gentes que ningund traydor non deve omne guardar la fe. ⁸ Algunos disen que los Sabinos fisieron sus pletesías con la donsella que le darían la carga que ellos traýan, ca ellos traýan [...] y anillos de oro con piedras preciosas; y asý le prometieron de le dar las cosas que ellos traýan en sus siniestros braços, mas ellos entendían por los escudos que ellos traýan en los braços esquierdos, entre los quales ellos afogaron la donsella a la entrada de la puerta de la torre. ⁹ Otrosí disen que por ellos traer [en] sus braços siniestros armas y escudos con las armillas de oro <de> la donsella con engaño quería-lo todo aver contra la entención de la aveniencia que fisiera con ellos; por el qual engaño los cavalleros fueron sañudos y la mataron donde ovo su propio salario; quiere desir, dando-le con los escudos y con las armas de sus siniestros braços ovo en gualardón que ella merescía por faser trayción.

— 84. als] que als (que *esborrat*) — 87. axí] *il.*; que] *il.*

Variants del Ms. Madrid Bibl. Nac. 2252 (= B, incomplet):

7. rey] *de B, Ms rie* — 17. ...] *en blanc al Ms* — 22. de] *resulta sobrer.*

12. Los Sabinos con todo esto retovieron la torre después sienpre. La gente de los Romanos ex[er]citados y usados de las armas se pusieron por el canpo que es entre el monte Alventín y el Capitolio, asý que con grand saña y por grand voluntad de recobrar la torre non entendieron punto que los Sabinos descen-
 30 diesen a ellos a batalla, antes fueron contra la torre por la combatir y por la tomar.
 2 Otrosí los príncipes de la una partida y de la otra querían la batalla, es a saber Mitus Curius por parte de los Sabinos y Hostius Hostilius por parte de los Romanos. Este Hostius en la primera as por su ardit corazón sostuvo los Romanos en este logar que era logar peligroso [...]. 3 Y luego qu'él fue muerto la batalla
 35 de los Romanos se començó a baxar, y fueron los Romanos fasta la puerta vieja del palacio. Entonce Rómulus con la grand conpañia de aquellos que fueran levó al cielo sus manos, y dixo Rómulus estas tales palabras: 4 «Júpiter, dixo él, «yo por mandamiento de las aves que tú me amostraste echo la primera piedra del fundamento desta cibdad aquí en este palacio. Y tú vees que los Sabinos nos han
 40 ganado la torre por trayción, y demás d'esto vienen contra nos armados y han llegado ya fasta la meytad de la villa. 5 Ruego-te, Júpiter, pues tú eres padre de los dioses y de los omnes, que quieras agora faser como nos echemos nuestros enemigos d'esta torre, y tirar pavor y espanto de Romanos, y esta fuýda que es asý susia y villana embarga-la y fas estar quedos esta gente. 6 Y yo te fago
 45 voto que, si tú nos das escapamiento y resistencia, que yo te faré en este mesmo logar un templo el qual (en este logar) será llamado 'el templo de Júpiter el estancador' (el que fiso estar quedos las gentes que non fuxiesen), y esto será en memoria de aquellos que después de nós vernán que este fecho fue librado y guardado por tu ayuda.» 7 Después d'esto, asý como Rómulus sintió que Júpiter avía
 50 oýdo sus palabras, tornó-se a los Romanos y dixo-los asý: «O vós cavalleros Romanos, Júpiter muy grande y muy bueno manda resistir y sofrir los enemigos, y comencemos como de cabo la batalla.» Y esta vos, como sy viniera del cielo, los Romanos estuvieron quedos y afirmaron contra los enemigos, y Rómulus acometió a los primeros muy apresuradamente. 8 Y asý acaesció que Mecius
 55 Curius, el príncipe y cabdillo de los Sabinos, era descendido de la torre y avía alcançado y derramado a los Romanos de toda aquella plaça tanto como durava fasta la puerta del palacio; y dava muy grandes voses y desía: «Nós avemos vencidos los traydores enemigos y los nuestros contrarios (los quales) sin virtud. Agora puede[n] bien saber que ay grand diferencia entre robar vírgines y batalla
 60 con los omnes». 9 En quanto Mecius Curius se glorificava fablando en esta guisa vino Rómulus muy apercebido contra él con grand conpañia de omnes mancebos muy bravos. Y Mecius se combatió con ellos, y los esperó en el logar llano y ygual; por la qual cosa fue más ligero de le faser fuyr, y asý fuyó Mecius y los Romanos lo vencieron. Y la batalla de los Romanos, muy enflamada por la ardidesa que
 65 veýan en Rómulus su rey, alcançó y mató los Sabinos. 10 Y el cavallo de Mecius ovo miedo del roýdo que fasían los Sabinos y puso-se dentro con él en un tre-

— 40-41. han llegado] allegan *B* — 43. de Romanos] destos *B* — 44. embarga] embargar *B*; esta] toda esta *B* — 45. das escapamiento] das en este lugar estancamiento *B* — 56. alcançado] *canviat en* alcançado *en B* — 57-58. vencidos] vencido *B* — 59. pueden] *de B, Ms puede* — 64. vencieron] siguieron *B*

medal y un lagunal. La qual cosa fue rasón y achaque en parte porque los Sabinos fueron desbaratados: porque ovieron miedo de aquel cavallero muy valiente su príncipe era perdido, ca él non podía salir de allý con su cavallo. Mas finalmente Mecius tomó esfuerço y con ayuda de los suyos escapó de aquel lugar. 70 Los Romanos y los Sabinos en medio de un valle que estava entre las dos montañas començaron y retovieron su batalla, mas la parte de los Romanos avían lo mejor.

Como fisieron las mugeres Sabinas por partir la contienda y pelea que avía de ser entre los Romanos y los Sabinos muy cruel, y la partieron. 75

13. Las mugeres Sabinas, [por] la injuria de las quales la batalla era començada, cortaron sus faldas y demaron sus cabellos; y olvidado todo miedo de mugeres por los males que veían, ellas se fueron meter muy esforçadamente entre las lanças, y vinieron atravesando por ellas por mays brevemente lo faser en las dos batallas; ²veyendo de la una parte sus padres y de la otra parte sus maridos, porque los suegros y los yernos non se ensangrentasen de la sangre los unos nin los otros, y que non ensusiasen los enpreñamientos d'ellas como parrecidas (que quiere desir quien mata su padre o su fijo, en matando el linaje). ³ Y dixieron asý ellas: «Pues vos [des]plase del afinidat y debdo que es entre vós y nós, tornad vuestras yras contra nós, ca nós somos causa y ocasión de las llagas y de las guerras y de las muertes de nuestros maridos y de nuestros padres; y más nos vale morir y perecer que non vevir viudas y huérfanas syn los unos y syn los otros.» ⁴ Las palabras d'estas dueñas súbditamente movieron los coraçones de los príncipes y de las gentes de las dos batallas, y fue fecho luego un silencio y estudiaron quedos. Y començaron los príncipes a tratar pases y alianças; y non solamente fisieron alianças, mas fisieron pas de las dos cibdades en guerra, que las dos cibdades fue una y los dos reys uno. Y asý la conpañia y el señorío de los dos pueblos fue puesto todo en Roma. ⁵ Por tal manera como esta que avemos contado fue inclinada a bien la cibdat de Roma. Y porque a los Sabinos fuese dada alguna cosa y alguna onrra, acordaron los Padres que los Sabinos fuesen llamados Quirites, por rasón de onrra de una conpañia que estava con los Sabinos que avían nombre los Curres — (y esto sinificava tanto que por onrra eran llamados Quirites, que quiere desir cavalleros cibdadanos de Roma que traían lanças). Otrosí ordenaron los Romanos que'l lago o el paular o tremedal en que Mecius Curius escapó con su cavallo que'l llamasen 'el lago de Curius'. 85 90 95

— 67. rasón y] *de B, Ms* rasón a — 70. tomó] *tovo B* — 72. avían] *ovieron B* — 76. por] *no consta al Ms* — 77. demaron] *derramaron B* — 82. nin] *de B* — 84. desplase] *de B, Ms* plase — 89-90. estudiaron] *estovieron B* — 91. guerra] *guisa B* — 92. reys] *reynos B* — 95. Padres] *Romanos B*.

CURT J. WITTLIN

Universitat de Saskatchewan (Canadá).